¤ЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖО-АРЫ ЖўНЕ ОРТА АРНАУЛЫ
БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Оєытушыны¦ тіл мЎдениеті

(оєу єолданба)

Білім саласы: 100000 – «Білім»

Оєыту саласы: 140000 – «Оєытушылар дайындау жЎне педагогика пЎні»

Бакалавриат ба¬ыты: 5141300 – Ана тілі мен Ўдебиеті (єазає тілі жЎне Ўдебиет

Ташкент - 2007

jазає тілі мЎдениетіні¦ сан алуан єиын да кЇрделі теориялыє мЎселелері бар. Соны¦ кЈбі бЇгінгі кЇн талабымен, тЎжірибесімен астарласып жатады. Ондай кЈпшілік назарын Ўрдайым аударып отыруды тілейтін тіл мЎдениетіні¦ Јзекті мЎселелері мыналар: орфоэпия, орфография, баспсЈз тіліні¦ мЎдениеті, сЈз єолдану жЎне аударма мЎдениеті. Бµл кЈмекші кµрал осы мЎселелерге арнал¬ан.

Оєу єµралда Ўдеби тіл мен тіл мЎдениетіні¦ Јзара байланысы, єазає тілін оєыту талаптары, сЈйлеу мЎдениеті мен шешендік туралы сЈз болады. Ауызекі сЈйлеу тілін ме¦геруді жаєсарта тЇсу туралы нµсєаулар берілген.

Оєу єµралы жо¬ары оєу орындарыны¦ студенттеріне арнал¬ан.

jайта баспа¬а дайында¬ан а¬а оєытушы: ¤.Байєабылов.

Пікір жаз¬андар: Равшанхіжа Расулов филология ¬ылымдарыны¦ докторы, ТМПУ профессоры.

Жаппар ¤тегенов Ташкент білім жетілдіру институтыны¦ а¬а оєытушысы

Кіріспе

БЇгінгі та¦да Їлкен мЎн беріліп, жедел єол¬а алынып отыр¬ан мЎселелерді¦ бірі- тіл (сЈз) мЎдениеті. Ол єазір маєсаты мен мазмµны, объектілері мен Ўдістері біршама айєындалып, єазає тіл білімені¦ дербес саласына айналып отыр. СЈз (сЈйлеу, тіл) мЎдениеті дегеніміз - Јзіні¦ барлыє єаттауында (ярусында) нормалары єалыптасып, едЎуір тµраєтал¬ан Ўдеби тілді¦ болуына, оны¦ жазбаша да, ауызша да тЇрін єалы¦ кЈпшілік тµтас пайдалана баста¬ан кезіне тікелей байланысты. ўсіресе єазіргідей кЈркем Ўдебиет пен баспасЈзді¦, радио мен телевидениені¦, µлт театры мен киноны¦, топ алдына шы¬атын ауызша сЈйлеу тЇрлеріні¦ (Їгіт-насихат жµмыстары, лекция, баяндама, жиналыстарда¬ы сЈз т.б.) дамы¬ан тµсында сЈз (тіл) мЎдениеттеріне ерекше назар аударылады.

Тіл мЎдениетіні¦ тірегі - Ўдеби тілді¦ нормалары мен стильдік жЇйелері. Бµлар Ўдеби тілді¦ єо¬амдыє єызметімен астарласып жататындыєтан, «тіл мЎдениеті» деген µ¬ымны¦ аясы ке¦. ¤йткені тілдік нормалар мен тілді¦ стильдік тармаєтарыны¦ Ўдеби тілді¦ єо¬амдыє єызметі µл¬аю барысында кЈп жылдар бойы берік єалыптасєандар¬а да, жа¦адан пайда болгандары да бар.

«МЎдениет» сЈзін бµрын єо¬амны¦ материалды, рухани байлыєтарыны¦ тЇрлі тарамдарын єамтиды деп єолдансає, осы кЇндері оны¦ жµмсалу аясыны¦ ке¦ейгені байєалады, мысалы: е¦бек ету мЎдениеті, сауда-саттыє мЎдениеті, егін жинау мЎдениеті, мЎдениетті даєылдар. Осыларды¦ єатарында «тіл мЎдениеті» деген µ¬ым да жиі єолданылатын болды.

Бµл атауды¦ пайда болуы тіл жµмсау да¬дымыз¬а єойылатын талаптарды¦ кЇшейюімен, тіл білімі ¬ылымыны¦ ілгері дамуымен байланысты болса, маєсат- жµртшылыєты сол мЎдениетке баулу болмає.

МЎдениетті Ўсіресе тіл мЎдениеті жо¬ары азаматтар єатарына єосылу Ўркімні¦ - ає абзал арманы. Жастарды мЎдениеттілікке тЎрбиелеу жЇйесі жастар¬а жан-жаєты білім беріп, мЎдениетті, жа¦а єо¬ам Јміріні¦ белсенді азаматы етіп тЎрбиелеуге ерекше мЎн беріледі.ТЎрбиені¦ тЇрі кЈп: саяси тЎрбие, эстетикалыє тЎрбие, адамды е¦бекке, тЎртіптілікке тЎрбиелеу сияєты оєушыны¦ тіл мЎдениетін арттыруды¦ да мЎні зор. Оны¦ тЎрбие ошаєтары, оєушыны¦ тЎрбие алатын алтын ордалары - жанµя, мектеп, е¦бек коллективтері, баспасЈз, телевидение, радио, кино, театр, жиналыс т.б.

Тіл - адамны¦ барлыє саналы Јміріні¦ єµралы: Јнер-білімді, мЎдениеттілікті, єо¬амны¦ белсенді азаматы болуды ол тіл арєылы Їйренеді.Тіл, оны¦ ішінде єазає тілі де, халыєты¦ барлыє іс-Ўрекетті¦, єарым-єатынасыны¦ єµралы бол¬андыєтан, оны¦ мЎдениетін жо¬ары саты¬а кЈтеру бол¬андыєтан, оны¦ мЎдениетін жо¬ары саты¬а кЈтеру Ўрбіріміздi¦ борышымыз.

јазає халєыны¦ тіл мЎдениетіні¦ мµрагерлері мектеп оєушылары дейтін болсає, оларды¦ биік маєсат-міндеті - єазає тіліні¦ байлы¬ына

єаныє болу, ойын аныє, дЎл айєын, Ўсерлі µтымды етіп айта, жаза алатын болу. Мектеп оєушылары ой-пікірін айєын, Ўсерлі жеткізу Їшін сJздерді, сJз тіркестерін, сJйлем єµрылыстарын, морфологиялыє тµл¬аларды оларды¦ айтылуына сЎйкес дµрыс єолданылатын болса, осыны¦ Jзі-ає оєушыны¦ тіл мЎдениеті дЎрежесінен біршама кJрініс береді.

Тіл байлы¬ын игеру – ана тілін єадірлейтін, тіл мЎдениетіні¦ шы¦ына єол созатын адамны¦ Ўрекеті. Тіл арєылы айтылатын ой сJзге, сJз тіркесіне, соларды¦ єµрал¬ан сJйлемдерге негізделеді. Тілді¦ бас арєауы - сJз. Арєаусыз кілем, алаша, мата тоєылмайтын сияєты, сJзсіз сJйлем де єµралмайды. СJйлем адам ойын айтуды¦ негізгі формасы болатындыєтан, оєушыны¦ сJзден сJйлем єµрап, Jзгелермен тілдесе, жаза білуі - оны¦ аєыл-ойыны¦ дамып, сана-сезіміні¦ арта тЇскеніні¦ белгісі.

Тіл - Ўлеуметтік єµбылыс. Бала ана тілін єо¬ам мЇшесі ретінде пайдалануда таби¬и айналадан Їйренеді. Бала¬а де малу, тамаєтану єаншалыєты таби¬и болса, жастайынан тіл Їйрену де сондай таби¬и. Бірає оларды¦ Ўрєайсысыны¦ тіл Їйрену негізі болмаса, оны¦ себеп-салдары Ўр тЇрлі.

Ана тілін жаєсы білу - Ўркімні¦ азаматтыє борышы, єо¬амда атєаратын єызметіні¦ тірегі.Сондыєтан бастауыш мектептен бастап бала ана тілін білу, Їйрену, тіл мЎдениетін арттыруды барлыє саналы Jміріні¦ Ўрекеті деп тЇсінуі керек.

Халыєты¦ тіл єазынасын ме¦геру, тіл Jткір єµрал ретінде µстарта білу - Їлкен Jнер. ўрбір мЎдениетті кісі сол Jнерді Їйренуге, тіл мЎдениетін арттыру¬а талпынады.

ўдетте мЎдениет - єо¬амны¦ оєу-білім, ¬ылым, Jнер та¬ы басєа рухани табыстарыны¦ жиынты¬ы деп білеміз. Тіл о¬ан жатпайды, бірає мЎдениетті¦ елеулі формасы деп есептеледі. Осы орайда оны¦ мЎдениетті дамыту єызметі ерекше болады.

Тіл мЎдениеті деген µ¬ым тілді¦ мЎдениетке єатысты екенін а¦¬артпайды, тілдік тЎсілдерді¦ кемелдену, ширау, жЇйелену дЎрежесіні¦ єандай екенін ме¦зейді. Сондыєтан сJйлеудегі, жазуда¬ы тіл жµмсауды¦ Jнегелі Їлгілері, сауаттылыє, айєын ойлылыє, ізеттілік… тіл мЎдениеті дегенге енеді. Маєсат – сол мЎдениетті дамыту сол Їшін кЇресу .

Оєу єолданбада профессор М.Балаєаевты¦ (јазає тіліні¦ мЎдениеті, Тіл мЎдениеті жЎне єазає тілін оєыту) оєулы¬ынан пайдаланылды.

Сондыєтан бµл єµрал е¦ алдымен єалам иелеріне, содан со¦ кJркем туындыларды оєитын, сол арєылы ана тіліні¦ таби¬атын, тЎрбтіп-жЇйесін, за¦дылыє-нормаларын, Ўсемдік єµдіретін біле тЇсетін єалы¦ оєырман єауым¬а арналады. Оєырман єауым¬а µсынылып отыр¬ан мына шы¬ын е¦бекте тіл мЎдениеті мЎселелеріні¦ едЎуір жаєтары Jз шешімін табады деп ойлаймыз.

Ана тілін ардаєтай біл.

Ана тілі - мЎдени Јрлеуді¦ аса зор рычагі.

(Н.Я.Марр)

Ана тілім… Осы бір-ає ауыз сЈзді мен аса єасиетті µ¬ым деп єараймын. Шынында да, осы сЈзді естігенде немесе тілге тиек еткенде Їлкен тебіреністі кЇй кешіледі. ¤йткені «ана тілім» деп еміренгенімізде Ўлдеєайдан «Отан», «Ана», «Ту¬ан жер» деген µ¬ымдар да еріксіз ойымыз¬а орала кетеді. Сонда барып Ўлгі бір ауыз сЈзді¦ жанымызды баурап ал¬ан тылсым сиєырын, оны¦ єµдіретін сезінеміз. Осы орайда халєымызды¦ аєиыє аєыны ўбділда ТЎжібаевты¦ бір шумає Јле¦ін есіке тЇсіруге болады:

Ана тілім -тірлігімні¦ ай¬а¬ы,
Тілім барда айтылар сыр ойда¬ы
¤ссе тілім, мен де бірге Јсемін,
¤шсе тілім, мен де бірге Јшемін!

Осы Јле¦мен ол ту¬ан тілді¦ аса кЇштілігі мен єµдіреттілігін паш ете сал¬ан. «Ана тілім» деп єанша ойланып -тол¬анса¦ да, шабыты¦ тасып, тасєындаса¦ да осыдан артыє те¦еу, осыдан мазмµнды Јле¦ жаза алмайсы¦. Ана тіліні¦ аса єасиетті екенін дЎріптемек боп Јле¦ жазу¬а отырасы¦ да, Ўлгі бір шумає Јле¦ді кЈрген со¦, «Дария ма¦ынан єµдыє єаз¬ы¦ келмей» Ўрі асыра алмайтыны¦а нанып, єолы¦ды сілтей саласы¦.

Міне, єазір кез келген єазаєты¦ єыдыры боп саналатын ана тілі жайлы аз¬ана сЈз айттыє. Ал енді, єазає тіліні¦ болаша¬ы, оны¦ бЇгіні мен кешегісіне кЈз салайыє.

Ыз¬ырыєты ХХ ¬асырды¦ халєымыз Їшін е¦ елеулі, єуанышты оєи¬аларыны¦ бірі, тіпті бірі емес, бірегейі. Мені¦ ойымша, республикамызды¦ тЎуелсіздік алуы. Ана тіліміз мемелкеттік мЎртебе алды. Басєа тілдермен хµєыєтыє тµр¬ыдан те¦елді.

Тіл туралы За¦ мен тілдерді дамытуды¦ мемелекеттік ба¬дарламасын іске асыруда білім саласы айтарлыєтай Ј¦ Јзгерістерге єол жеткізді.

¤збекстан Республикасыны¦ негізгі Конститутциясында ¤збекстанда жасайтын барлыє µлттарды¦ тілін мЎдениетін салт-дЎстЇрлерін дамыту¬а толыє мЇмкіндіктер жасалтынды¬ы толыє айтыл¬ан.

Президентіміз И.А.Каримов екінші шаєырыл¬ан ¤збекстан Республикасы Олий МЎжлісіні¦ бірінші сессиясында¬ы баяндамасында:

«Бізді¦ басты стратегиялыє маєсатымыз - берік те табанды, еркін, демократиялыє мемлекет єµру. Мемлекетімізде µлты, тілі мен

дінінен тыс Ўрбір адамны¦ барлыє хµєыєтары мен еркіндіктеріне кепілдік берілетін, жасампаз тµрмыс салты єамтамасыз етілетін демократиялыє даму жолын жЇйелі тЇрде жал¬астыру.

Та¬ы бір ма¦ызды міндетіміз - бµл ¤збекстанда Јмір сЇріп жатєан барлыє µлт пен µлыстарды¦ тілі, мЎдениеті, Ўдет -¬µрпы жЎне дЎстЇрін дамыту¬а кЈмектесу, олар¬а жасал¬ан мЇмкіндіктер мен жа¬дайларды одан Ўрі ке¦ейтуден тµрады»,- деген болатын.

¤збекстан территориясында ежелден Јмір сЇріп келе жатєан єазає халєыны¦ Ўрбір азаматы басына єон¬ан осындай баєытты єолдан бермей, оны мЎ¦гі тµраєтандырып, ны¬айту жолында бар мЇмкіндіктерден барынша мол пайдаланып ат салысуы шарт.

Бµл баєытты¦ негізгі тірегі –тіл. ¤з ана тілі жоє халыєты¦ µлты болмайды. ¤з ана тілін білмеген, оны жанындай сЇймеген адамды сол µлтты¦ Јкілі деп санау¬а болмайды. Жер шарында кЈптеген мемлекет бар. ўрбір мемлекет ішінде неше тЇрлі халыє болуы мЇмкін. ўр халыєты¦ Јз тілі болады. Олар Јз ана тілінде де, ана тілімен єатар, сол мемлекет ішінде кЈп тара¬ан бірді-екілі басєа тілдерде де сЈйлеуі мЇмкін.

Ана тіліні¦ ма¦ызы мен єо¬амдыє єызметі аса зор. Біріншіден, ол - єатынас єµралы. ўр халыє Јкілдері бір-біріні¦ ойын е¦ алдымен ана тілі арєылы тЇсінеді, бір-бірімен ана тілінде сЈйлеседі. Екіншіден, Ўр адам ана тілінде оєып білім алады, тЎрбиеленеді, Јнер Їйренеді. °шіншіден, ана тілі - халыєты¦ рухани мЎдени байлы¬ыны¦ єµралы.

јазає тілі - єа¬аз халєы Їшін Ўдебиет, мЎдениет, ¬ылым мен білім тілі, оєу-а¬арту тілі, тЇрлі іс-єа¬аздарыны¦ тілі.

јазає халєын єµра¬ан рулар мен тайпалар тарихєа Јте ертеден - бізді¦ жыл санауымыздан бµрыннан-ає мЎлім. Одан бермен єарай бµл тіл халєымызды¦ єарыштап ал¬а басуынын бірден-бір єуатты єµралы болып келе жатыр. јазає тілі - µрпаєтан-µрпаєєа, атадан-бала¬а жеткен µлы мЎдени мµра.

Буыны бекімеген икемсіз саусаєтарын ананы¦ жылы тЈсіне жЇгіртіп, ана сЇтін єылє-єылє жµтып жатєан нЎрсетені¦ єµла¬ына алдымен ана сЈзі естіледі. Ана сЇті баланы¦ єанына тарап, ана сЈзі баланы¦ сезімін оятады. Бара-бара баланы¦ тіліні¦ тілі шы¬ып, ата-ананы¦, отбасыны¦, бЇкіл халыєты¦ дЎстЇрімен емін-еркін сЈйлейтін болады. СЇтпен еніп, ми¬а сі¦ген сол тіл есейген адамны¦ саналы Јміріні¦ аса керекті рухани байлы¬ы, адамны¦ адамдыє белгілеріні¦ бірі болып табылады.

Адам тЎлім-тЎрбиесіз, Јнер-білімсіз, іс-Ўрекетсіз Јмір сЇрмек емес. Сол Јмірінде ол Јзін єо¬амнан тыс жЇрген жанмын демей, ата-ананы¦ µлы-єызы бол¬андыєтан, халыєты¦, Отанны¦ µлы-єызымын деп есептейді. Кісіні сондай саналы ой¬а баулитын, е¦бек процесіне белсене єатысу¬а мЇмкіншілік тудыратын єарым-єатынас єµралы - µлы мЎртебелі сол ана тілі.

Кісі білімді, тЎлім-тЎрбиені, тіл арєылы алады, мЎдениетті, Јнерді, ¬ылымды, техниканы тіл арєылы Їйренеді. Тіл- µлт ерекшеліктеріні¦ бірі, µлт мЎдениетіні¦ бір формасы. Сондыєтан онда Ўрбір халыєты¦ сана-сезіміні¦, ойлау тЎсіліні¦, мінез- єµлєыны¦ нысаналары саєталады. Халыєты¦ сондай ерекшеліктері, мЎдениеті, Ўдет-¬µрып, Ўдеби мµралары, оны¦ психикалыє єалпы тіл арєылы µрпаєтан-µрпаєєа ауысып отырады.

Тілді жаєсы білу о¦ай жµмыс емес. ¤йткені оны¦ шегі жоє. Тіл адамдарды¦ е¦бек ету процесінде, єарым-єатынас жасау тЎжірибесінде мы¦да¬ан жылдар бойы жаса¬ан. Оны¦ орасан кЈп байлыєтары сол тілде сЈйлейтін халыєты¦ бастан кешірген µзає Јміріндегі ойлау жµмысыны¦ нЎтижесі ретінде Їнемі дамып отырады. Тілді сіресіп єатып єал¬ан єалпында емес, сол даму, жетілу процесінде Їйретеміз. Сондыєтан тіл байлыєтарын тЇгел ме¦гердім, мен білмейтін еште¦е жоє, тіл Јнеріні¦ шы¦ына шыєтым, болды деп ешкім айта алмайды.

ј͍азаќ халєы да ежелден шешендікке Ўуес, тіл Јнеріне жетік халыє, ол тіл Јнерін басєа Јнерден кем санамайды. Сондыєтан єазаєта: «¤нер алды - єызыл тіл», «Айтыл¬ан сЈз атыл¬ан оєпен те¦», «СЈз сЇйектен Јтеді, таяє еттен Јтеді», «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады», «Тіл єылыштан Јткір» сияєты маєал-мЎтелдер бар. Осы¬ан орай єазає халєы тіл Јнеріні¦ небір Ўсем кестелерін, орасан кЈп тіл байлыєтарын тудырады. Соларды игеру, халыєты¦ тіл байлы¬ына мµрагер болу – ана тілін ардаєтайтын азаматты¦ ісі.

Тіл байлы¬ын игеру –ана тілін єадірлейтін тіл мЎдениетіні¦ єол созатын адамны¦ Ўрекеті. Тіл арєылы айтылатын ой сЈзге, сЈз тіркесіне, солардан єµрал¬ан сЈйлемдерге негізделеді. Тілді¦ бас арєауы - сЈз.

Тіл - Ўлеуметтік єµбылыс. Бала ана тілін єо¬ам мЇшесі ретінде пайдалануды таби¬и айналадан Їйренеді. Ана тілін жаєсы білу - Ўркімні¦ азаматтыє борышы, єо¬амда атєаратын єызметіні¦ тірегі. Тілді єадірлеу дµрыс сЈйлеуден басталады.ЖЇйесін тауып айтыл¬ан сЈз жЇрекке жетіп, жЇйкені босатады. Адам мЎдениетіні¦ ал¬а єой¬ан шарты – дµрыс сЈйлей білу. ТЇсіне білгенге сЈйлеу де Јнер тілін білмеген - тЇбін білмейді. Ондай адам кЇлдірем деп, кЇйдіреді, сЇйсіндірем деп, сЇріндіреді, білдірем деп, бЇлдіреді, єуантам деп, єуартады, жµбатам деп, жылатады. Біздi¦ єазає «Аталы сЈз –баталы сЈз» дегенде, осы дµрыс сЈйлей білуді айтєан.

Ана тіліні¦ єайнар бµла¬ынан сусындайын деген кісі сол тілде жазыл¬ан Ўдебиетті єµмарта оєиды. ўр салалы сол Ўдебиеттен Јзіне єо¬амдыє жµмысына рухани азыє табады, біліміне білім єосады, тіл байлы¬ын молайтады.

Ана тілі - Ўр адамны¦ Јз µлтыны¦ жан дЇниесі мен мЎдениетіні¦ ¬асырлар бойы жи¬ан рухани азы¬ынан нЎр алатын кіндік тамыры.

Тіл єай µлтта, єай елде болса да єастерлі, єµдіретті. Тіл байлы¬ы - Ўрбір елді¦ µлттыє маєтанышы.Ол атадан бала¬а мирас

болып єалып отыратын ба¬а жетпес мµра.Демек, Ўрбір адам ана тілін кЈзіні¦ єарашы¬ындай єор¬ау¬а, оны¦ орынсыз шµбарлануыны¦ єандайына болса да єарсы тЇруы тиіс.

Амал не, ту¬ан тілімізді шµбарлап, аралас сЈйлейтіндерді жиі кездестіреміз. Мµндайларды кездестіргенде, Паустовскиді¦ «Ту¬ан тіліне жаны ашыма¬ан адам - жЎндік».- деп ашына айтєаны ай¬а келеді. ¤кінішке орай, со¦¬ы кезде кЈптеген жастар ана тілінде тµрпайы сЈйлейді.ТЈл тілінде сЈйлеуден безу - ає сЇтін беріп, асыра¬ан ана¦ды µмытумен бірдей. Ана тілі –ар Јлшемі! Олай болса, тілді шµбарлау-арды шµбарлау, кЈ¦іл тµны¬ын лайлау.

јµрметті аєынымыз ј.Мырзалиевті¦:

«Ана тілі¦ ары¦ бµл,
ёяты¦ боп тµр бете.
¤зге тілді¦ бЎрін біл,
¤з тілі¦ді єµрметте!», - деген тµжырымы – жастармен єатар, Їлкендереге де єойылатын талап.

Тіл халыєпен бірге Јмір сЇріп дамиды, себебі, Ўрбір µлтты¦ тілі – оны¦ баєыты.Орысты¦ µлы педегогы К.Д.Ушинский: «Тіл ешєашан солмайтын гЇл»,-деп айтєанындай єазає тіліні¦ гЇлдене, жайєала тЇсуіне, беделіні¦ арта тЇсуі Їшін Ўлі де болса шы¬армашылыє ізденіспен е¦бек етуіміз керек.

Ана тілім – ана сЇтЇтім, арым мені¦
СЎулетім – сая ба¬ым, сЎнім мені¦
Аспаным Јзі¦менен арайланып,
Нµрланып атар ыл¬и та¦ым мені¦.

ўдеби тіл жЎне тіл мЎдениеті

Тіл мЎдениеті жо¬ары адамдарды¦ Ўрдайым кЈз тігетін жарыє жµлдызы - Ўдеби тіл. ¤йткені со¦¬ы – екшеленген, сµрыптал¬ан мЎдени тіл, белгілі єалыпєа тЇскен стандарты Ўрі ресми тіл, халыє тіліні¦ шµрайлы байлыєтарымен сусында¬ан, кЈркем, Јткір тіл. Соларды¦ бЎрі жалпыхалыєтыє сипат алып, тілдік нормалар біршама тµраєталып, жа¦а нормалар пайда болды, стильдік жЇйелері сараланып, єо¬амдыє єызметі ке¦ейді.Соларды¦ бЎрін игеріп, игілікті іс-Ўрекетіне пайдалану кісіні тіл мЎдениетіне жетектейді.

МЎдениетті адамны¦ кЈп єырлы сыры¦ бір кЈрінісі – тіл мЎдениетіні¦ жо¬ары болуы.

ўдеби тілді¦ не екені¦, оны¦ халыє тілінен айырмашылы¬ын, єарым-єатынасы єалай болатынын білмей тЇрып, тіл мЎдениетіні¦ биік шы¦ына єол созу¬а болмайды.¤йткені тіл мЎдениетіні¦ єа¬ида, талаптары жазба Ўдеби тіл мен «ауызша Ўдеби тіл» дегенні¦ араєатынасынан пайда болады.

-асырлар бойы жасалып, Їздіксіз даму, жетілу процесіндегі тілді¦ тарихи дЎуірлері оны жасаушы халыєты¦ тарихымен, ой-санасыны¦ даму процесімен байланысты.Сондай даму кезе¦іні¦ бірі, Ўдеби тіл

болып єалыптасу дЎуірі. ўдеби тіл - халыє тілініӊ жо¬ары формасы екені, оныӊ басты-басты белгілері Јзінен Јзі тЇсінікті сияєты. Дегенмен де Ўдеби тіл жайында¬ы кЈзєарастар Ўр єилы.

ўдеби тілге єалыптасєан нормалар тЎн. Халыє тілініӊ байлы¬ы µшан-теӊіз, Ўр єлы: ондв жалпы халыєєа ортає дыбыс, сЈз байлыєтары, грамматикалыє єµрылыстары болумен єатар, диалектілері де, тЇрліше айтылып, тЇрліше µ¬ынылатын сЈздер де бµзылып - єµбылып айтылатын грамматикалыє тµл¬алар да бар, жаргон сЈздер де бар. Солардыӊ бЎрі бірдей «алтын єазына »емес. ўдеби тіл керегін ауызекі сЈйлеу тілінен ал¬анда, таӊдап, сµрыптап, екшеп, Ўдебиет елегінен Јткізіп алады. Олар кЈркем Ўдебиетте, газет-журналда, ¬ылыми-зерттеу жµмыстарында, барлыє єарым-єатынас, іс-Ўрекетімізде дЎстЇрге айналып, жЇйелі єалыпєа тµседі, жалпы¬а ортає тілдік Ўдеби нормалар пайда болады. Бµлар тілдіӊ Јн бойында-фонетикада, орфографияда, орфоэпияда, терминдерде, тЈл, басєа да кірме сЈздерде, грамматикалыє єµрылыста бар. Олардыӊ бірєатары тілдіӊ ішкі заӊы бойынша ертеден єылыптасып, Ўдебиеттік сипат алып кетсе, бірєатары тілі пайдаланушы Ўдебиет майданыныӊ єызметкерлері,¬ылым єызметкерлері, та¬ы басєалардыӊ тіл жµмсауы нЎтижесінде тіпті єаулы-єарар, оєулыєтар арєылы нормаланады.Тілдік нормалардыӊ баяндылы¬ы тіл мЎдениетініӊ де нышаны; тілдік нормалар не¬µрлым берік єалыптасып, жалпыхалыєтыє сипата алса, со¬µрлым Ўдеби тілдіӊ дЎрежесі µл¬айып, мЎдениеті арта тЇседі.

Норма - Ўдеби тіл єµрылысыныӊ таӊдамалы біршама тиянаєты бЈлшектерініӊ жиынты¬ы. Ол тілдік жЇйе дегенмен бір емес.

Тілдік тЎсілдер жЇйесінде жарыса,бірде олай, бірде былай жµмсалатын, таӊдай, тал¬ауды керек ететін бЈлшектер ¬ана нормаланады. Сондыєтан «тілдік норма» дегенде тілді нормалау, жазушыныӊ тілін, стилін, тілдік стильдік тармаєтарын нормаламау деп тЇсінбеу керек. Мысалы, септік, жіктік, жал¬аулар парадигмалары - жЇйелі єалыпта. Солардыӊ жЇйесінде Јзгеше Јӊ ал¬ан екі, кейде Їш тЇрлі тµл¬алар (бірі аз, бірі кЈп) жарыса єолданылады. Мысалы, келер шаєтыє есімшеніӊ екі тµл¬асы бар: - ***(а) тын, -(е) тін*** жЎне ***–тµ¬ын;*** єалау райыныӊ екінші жа¬ыныӊ єазає тілінде Їш тЇрлі тµл¬асы бар: - ***йыє (йік),-лыє (лік), -лы.*** Осылардыӊ алдыӊ¬ылары Јзгелерімен салыстыр¬анда, жалпы¬а ортає, тµраєтылыє т.б. єасиеттеріне лайыє норма деп есептеліп, єал¬андары нормадан жЈнді-жЈнсіз ауытєу орайында єолданылады.

Осындай тайталастыє тілдік категориялар жЇйесініӊ бЎрінде кезедеседі, Ўсіресе лексикада кЈп.Оныӊ себебі -тілдіӊ сЈз байлы¬ы Јзгеріске кЈбірек µшырайды, єµбылмалы болады. Мысалы: тµз – дµз, тізе- дізе, єµда¬и-єµда¬ай, диірмен-тиірмен, пісті-пысты, ащы-ашты.

Тілдік норма –тілдегі бірізділік. Тілдік нормалар Ўдеби тілдіӊ Ўр кезінде Ўр тЇрлі болып, олар да Ўдеби тілдіӊ ілгері даму талабына сай Јзгеріске µшырап отырады. Мысалы, Октябрден кЈп жылдар бµрын

єазає Ўдеби тілiнi¦ Јзара тайталасєан кітаби аєындар Ўдебиеттi жЎне о¬ан єарама-єарсы демократиялыє ба¬ытта¬ы Ўдебиет. Алды¦¬ы Ўдеби тілде жаз¬андар Їшiн, мысалы, мехнат, миллат, ¬µмыр, мµбада, ¬амал, ¬акім, харам, уа¬да, єиладур,то¬ры, сµрадылар, бiрлЎн, айтылмыш деген сияєтылар норма болса, демократиялыє ба¬ытта¬ы Ўдебиет оларды халыєты¦ сЈйлеу тіліндегідей, ауыз Ўдебиеті дЎстЇрi негізінде Јзгертіп, жа¦а нормалар орнатты.

ўдеби тiллдi¦ бір саласы - кЈркем Ўдебиет тілі. Ол публицистикалыє Ўдебиет тіліндегідей тілдік нормаларды бекем саєтай бермейді. Ол кЈркем Ўдебиет тілінi¦ ерекшелігінен туады.Онда шы¬арма мазмµндары мен кЈркем образдары жЎне басєа тілдік бояулары авторларды¦ баяндауларымен ¬ана емес, персонаждар мен бЈгде біреулерді¦ Ў¦гімелері арєылы да баяндалады.

јазаєты¦ аєын-жазушыларыны¦ бЎрі бірдей сол єазає тілінде жаз¬анмен, оны кЈріктеу, кЈркем єµрал, эстетикалыє тЎрбие єµралы етіп жµмсау мЇмкiншiлiктерi бірдей емес. Оны¦ Їстіне Ўр жазушы ал¬ан таєырыбыны¦ идеялыє-кЈркемдік маєсат-мµратына лайыє шы¬армасыны¦ стилін, тілін Јзгелерден Јзгешелеу етіп єµбылтып отыруы мЇмкін. Тіпті, сол маєсатпен бір жазушыны¦ екі тЇрлі шы¬армасыны¦ тілі, стилі екі тЇрлі бола береді; бір шы¬арма¬а лайыєсыз сЈз байлы¬ы, басєа да тілдік амалдар, екінші, Їшінші туынды¬а Јте орынды болатыны сЈзсіз.

Тілдi¦ Ўдебиеттiк нышаныны¦ бірі- жазу. Халыє тілі жазба Ўдебиет арєылы Јзiнi¦ нормалыє єасиеттерін жетілдіреді жЎне оны¦ жа¦а нормалыє єасиеттерін жетілдіреді жЎне оны¦ жа¦а нормалары жасалады. Сондыєтан Ўдеби тіл халыєты¦ жазу мЎдениетімен ты¬ыз байланысты.

Сонымен єоян єолтыє, бірає Ўр кезе¦де Ўр тЇрлі дЎрежеде дамып келе жатєан басєа Ўдебиеттер, газет-журналдар, ¬ылыми е¦бектар, ресми іс єа¬аздары, оєулыє, оєу єµралдары.., бЎрі де айналып келгенде , халыєты¦ жазу мЎдениетіне тіреледі. Жазуы жоє халыєты¦ Ўдеби тілі жоє болса, ауыз Ўдебиеті болады. БаспасЈз Ўрі тілдi¦ лексикалыє, фонетикалыє, грамматикалыє єµрылыстарын жаєсартып, норма¬а тЇсіріп, сымбаттылыє єасиетін арттыра тЇседі.

ўдеби тілге тЎн белгiлердi¦ бiрi- саралан¬ан стильдік тармаєтарыны¦ болуы. Жазба Ўдебиеттi¦ кЈп шы¬ып, кЈп тарауы тілдi¦ кЈ¬амдыє єызметін арттыра тЇседі. ўдеби тіл єызметiнi¦ Ўр алуанды¬ы тілдi¦ єызмет бабына жанасымды стильдіктармаєтарын єалыптастырады. Жазба Ўдебиет тілі Јскеле¦ елдi¦ дЎстЇрінде жµртты¦ бЎріне ортає, Ўрі міндетті болады. Ол кµллі єо¬ам¬а, єо¬ам мЇшелеріне, саяси -тЎрбие жµмыстарына єызмет ететіндіктен, бір есептен, ресми тіл деп те есептеледі.

ўдеби тілдi¦ біртµтасты¬ын тілдегі бірсарандыє деп тЇсінбеу керек.Оны¦ єо¬амдыє єызметiнi¦ Ўр алуанды¬ы, жµмсалу орталы¬ы, єµралдыє єызметі шо¬ырлана келіп мынадай стильдіє тармаєтар

пайда болып отыр: 1. КЈркем Ўдебиет тіліні¦ стилі; 2. Публицистикалыє (газет- журнал тіліні¦) стиль; 3. -ылыми- техникалыє Ўдебиетті¦ стилі; 4. Ресми іс-єа¬аздар тіліні¦ стилі; Оєу-а¬арту жЎне педагогикалыє Ўдебиетті¦ стилі.

Оларды¦ Ўрєайсысыны¦ Јз ерекшеліктеріне лайыє тілді¦ єорлары бола тџра, бЎріні¦ де Јзара єарым-єатынасына єарай ауыс-тЇйісі де болады. Сондай орайда дамы¬ан Ўдеби тілді¦ стильдік тармаєтары не¬џрлым саралан¬ан, жетілген болса, Ўдеби тілді¦ де дЎрежесі со¬џрлым биік болмає.

ўдеби тілді¦ басты сипатыны¦ бірі -оны¦ єо¬амдыє єызметіні¦ Ўр алуанды¬ы. ўдеби тіл - єо¬амдыє єџбылыс. ўр єо¬ам оны Јзіні¦ маєсат - мЇддесіні¦ єџралы етіп жџмсау¬а тырысады. СЈйлеу тілі беттесіп єарым-єатынас жасауды¦ єџралы болса, Ўдеби тіл, сонымен єатар, Јнерді¦, мЎдениетті¦, ¬ылымны¦, оєу-а¬арту, тЎрбие жџмыстарыны¦, саясатты¦ ке¦сені¦, баспасЈзді¦ тілі.. ўдеби тілді¦ біркелкі, Ўрі жаппай, єо¬амны¦ барлыє Јміріне єатысты бола жџмсалуы -оны¦ Ўрі џлт тілі болуыны¦ белгісі.

СЈйтіп, Ўдеби тіл дегеніміз – ***жазба Ўдебиет арєылы жЇйелі єалыпєа тЇскен, стильдік тармаєтары бар, єо¬амдыє єызметі Ўр алуан тіл.***

јайталау Їшін сџраєтар:

1. ўдеби тіл –жазба тіл дегенде нені тЇсінесі¦?
2. ўдеби тіл - жЇйелі тіл деген не?
3. ўдеби тіл –стильдік тармаєтары бар тіл дегенде єандай тармаєтарды жатєызу¬а болады?

ўдеби тіл - жазба Ўдебиет арєылы жЇйелі єалыпєа тЇскен, стильдік тармаєтары бар, єо¬амдыє єызметі Ўр алуан тіл.

Тіл мЎдениеті – тілдік тЎсілдерді¦ кемелдену, ширау, жЇйелену дЎрежесіні¦ єандай екенін ме¦гзейтін џ¬ым**.**

ўдеби тілді¦ тарихы туралы

ДЇниедегі тілдерді¦ тарихы Ўдеби тілді¦ Ўр тЇрлі дЎрежеде, Ўр тЇрлі жолдармен єалыптасатынын кЈрсетеді: кейде Ўдеби тіл сол халыєты¦ бір ¬ана тобы сЈйлейтін бір диалект негізінде єалыптасады. Мџндайда Ўдеби тілді¦ негізі бол¬ан диалект басєа диалектілерден белгілі бір айырмашылыєтармен ерекшеленеді. Мысалы, оны¦ сЈздік єоры басєалармен салыстыр¬анда бай болып келеді жЎне ол диалектіде сол халыєты¦ барлы¬ына бірдей ке¦ таныл¬ан Ўдебиет шы¬армалары, т.б. болады.

ўдеби тіл бір ¬ана диалектіні¦ негізінде єалыптаспауы мЇмкін. Кейбір халыєтарды¦ Ўдеби тілдері жалпы халыє тіліні¦ негізінде єалыптасады. Оларды¦ бірінде грамматикалыє ерекшелігіне байланысты кЎсіби сЈздер мол болса, бірінде негізгі сЈздік єоры бай болады, ал Їшінші бір говорда грамматикалыє єµрылысы баєалар¬а єара¬анда бір ізге тЇскен, єалыптасєан болып келеді. Бірєатар Ўдеби тіл осыларды¦ барлы¬ыны¦ да жаєсы жаєтарын бойына жинау процесінде єалыптасады. Мµндай Ўдеби тілдер кейбір жекелеген говор не диалектілерге бЈлінгенмен, жалпы ал¬анда біртµтас, ерекшеліктері елеусіз болады.

ўдеби тілді¦ тарихында белді аєын-жазушыларды¦ орны ерекше.Оларды¦ шы¬армаларыны¦ тілдік материалдары негізінде Ўдеби тілді¦ даму, єалыптасу процесін айєындау¬а болады. ўдеби тілді¦ тарихы халыє-а¬арту жµмыстарыны¦, мЎдениетіні¦, ¬ылымны¦ тарихымен, єо¬амдыє ой-сананы¦ даму тарихымен байланысты.Осыларды¦ жарєын сЎулесі, айєын кЈрінісі µлы аєын - жазушыларды¦ шы¬армаларынан байєалады. Абай, Ыбырай, СЎкен, Мµхтар, СЎбит сияєты е¦сесі биік Јнегелі жазушыларды¦ жа¦а реалистік Ўдебиет Їшін кЇресі Ўдеби тіл Їшін де кµресі болып табылады. Бiрає Ўдеби тілді жеке жазушы жасамайды. Орыс Ўдеби тілін Пушкин жасады, Јзбек Ўдеби тілін Науаи жасады, єазає Ўдеби тілін Абай жасады деу –нанымсыз µшєыры кЈзєарастар.КЇллі єо¬ам¬а єызмет ететін, жалпы халыєты¦ касиеті бар тілді, єарым-єатынас жасауды¦ е¦ жо¬ары формасы - Ўдеби тілді, єанша данышпан бол¬анымен бір кісі жасамайды. Бірає халыє тілін, ауызекі сЈйлеу тілін сµрыптап, шы¦дап жаратуда, оны жЇйеге салуда тіл шеберлігі¦ Ўдебиетті¦ µтымды жа¦а Їлгілерін тудыруда жеке классик аєын-жазушыларды¦ ролі ерекше болады. Солай еткен аєын жазушыны¦ прогессив тіл жµмсау Їлгілері Ўдеби тілді¦ жа¦а сатыда дамуына ерекше Ўсер етуі мЇмкін.

Міне, осылар єабілетіне, тіл шеберлігіні¦, тіл мЎдениетіні¦ Јзгелерге Јнегелі Їлгілеріне єарап, мысалы,Пушкинді, Науаины, Абайды Јз халыєтарыны¦ Ўдеби тілдерін халыє тілі негізінде дамыту¬а жа¦а жол салды,жа¦а ба¬ыт сілтеді деп танып, оларды жа¦а Ўдеби тілдерді¦ негізін салушылар деуге болады.

ўдеби тілді¦ тарихын бір ¬ана аєын, не жазушыны¦ творчествосымен, сЈз Јнерімен байланыстыру¬а болмайды. ¤йткені, М.ўуезов айтєандай, «Ўдеби тіл бір дЎуірді¦ бір-ає жазушысымен бірге туып єана єоймайды ¬ой. Бµл ретте орыс Ўдеби тіліні¦ негізі туралы айтєан орыс ¬алымдарыны¦ пікірін алсає, оларды¦ ешєайсысы орысты¦ Ўдебиет тілі тек Пушкиннен басталды деп айтєан емес».

Демек, Ўдеби тіліміз, жо¬арыда кЈрсеткеніміздей, бір аєынны¦ тµсында, не белгілі бір обылыс тµр¬ындарыны¦ тілі негізінде пайда болмай, µзає жылдар бойы жалып халыє тілі негізінде пайда болды.

јайталау Їшін сџраєтар:

1.ўдеби тілді¦ тарихын бір ¬ана аєын, не жазушыны¦ творчествосымен, сJз Jнерімен байланыстыру¬а бола ма?

2.ўдеби тіліміз белгілі бір аймає, облыс тџр¬ындарыны¦ тілі негізінде пайда бол¬ан ба?

Диалект – (грек.dialektos - сJйленіс) белгілі бір аймає, облыс тџр¬ындарына єызмет ететін жалпыхалыєтыє џлттыє тілді¦ тарма¬ы.

Оєушыны¦ Ўдеби тілді оєып Їйрену да¬дысы

Тілді білу єандай єиын болса, тіл маманы болу одан да єиын. Тек ойы айєын, тілге жетік адамдар ¬ана єиыннан єиыстырып, Ўсерлі де дЎлді етіп сJйлей алады, жаза біледі.Тілді жаєсаы білу, оны дџрыс єолдану талаптары, анау-мынау ¬ана емес, цивилизация, прогресс, алды¦¬ы єатарда¬ыны¦ бін оєып-Їйрену арєылы, халыє тілі байлыєтарына, тілді¦ ¬ылыми негіздеріне біршама єаныє болу арєылы жетіледі.

јазіргі заманны¦ білімді, мЎдениеті џлдары мен єыздары тілдік ал¬ашєы тЎлім-тЎрбиені семья «мектебінен» алады.Онда ананы¦ ає сЇтімен бірге нЎрестені¦ сана-сезімін оятатын Їн,Ўуен, дыбыс,сJз, сJйлемдер біртіндеп оны¦ есіту, кJру, сезіну єабілетіне Ўсер етіп,бойын билейді. Баланы¦ біртіндеп тілі шы¬ады. Тілі шыєєан бала ата-ананы¦, ту¬ан-туысєандарыны¦ жЎне басєаларды¦ пікір алысу, «Ў¦гіме дЇкенін єџру» коллективіні¦ те¦ праволы мЇшесіне айналады. Оны¦ сана –сезімі артып, тілдік «ма¬лџматы» ке¦ейіп, басєалармен тЇсінісе алатын кезде, балалар баєашасына барады. Ол да тЎрбие беруді¦ Їлкен мектебі, онда да баланы¦ тілі ширап, ой-пікірін еркін айта алатындай азамат болады.

Сол «азаматтарды¦» ендігі алтын џясы –бастауыш мектебі болса, оларды¦ алдынан «јазає тілі», «Ана тілі» деген пЎндер шы¬ады да, єолдарына солай жазыл¬ан оєулыєтар беріледі. Осыдан былай кейбір жо¬ары оєу орнын бітіргенше «єазає тілі» пЎні оєу жоспары бойынша оєушыны¦ алдынан шы¬ады да тџрады, оны¦ кJптеген салаларыны¦ мЎн-жайы тЇрлі орайда, Ўр тЇрлі маєсатпен жан-жаєты білім беруді¦ объектілері етіп оєытылады.

Солай болатын себебі – тіл, соны¦ бірі єазає тілі, адамны¦ џзає сонарлы ой жџмысыны¦ нЎтижесі бол¬андыєтан, жалпы дЎстЇр бойынша пікір алысып, Jзара сJйлесіп жЇрген єарым-єатынас єџралы практикалыє мЎніні¦ ерекше екендігімен єатар, оны¦ за¦дылыєтарын игеріп тЇсіну єиын.

јазає тілі пЎні єо¬амдыє ¬ылым¬а жатады. Ол ¬ылым¬а єойылатын талаптар ресми басшы орындарды¦ нџсєауларында жаєсы айтыл¬ан.

јазаќ тілін мектептерде, филологиялыќ факультеттерде оќыту маќсаты Ўр тЇрлі. Со¬ан лайыќ ол пЎнді оќыту ба¬дарламасы да Ўр тЇрлі. Соны¦ Јзінде, мысалы, орфография ережелері, сЈз таптары, сЈйлемні¦ кµрылысы барлыќ кезе¦де, барлыќ орайда оќытылатын сабаќтарды¦ объектілері болады, біраќ оќыту маќсатттары басќа: бастауыш мектептерде бµлар жайында ал¬ашќы ма¬лµматтар оќушыларды¦ білім, жас мЈлшеріне лайыќтап оќытылса, орта мектептерде оны¦ толыќ тЇріні¦ жЇйесін, жµмсалу за¦дылыќтарыны¦ негіздерін оќушылар¬а сауаттылы¬ын арттыру кЈзделсе, соларды¦ жал¬асы, коллеж, жо¬ары оќу орындары студенттеріне ќазаќ тілін оќытумен µласады.

Соларды¦ бЎрінде тілдегі жаттанды ќа¬идалар¬а бой µру кЇшті де, ана тіліні¦ ќµдіретті кЇшін жастарды¦ санасына сіңіру, оларды¦ тілдік сан-сезімін ояту, тілді¦ кЇнделікті Јмірдегі ќызметін білдіру сияќты талаптар жЈнді ќол¬а алынбайды. Басќаша айтќанда, оќушы-студенттерді¦ тіл мЎдениетін арттыру, тілдік категорияларды¦ стильдік ќызметтерін а¦¬артып отыру, сЈйлеу, жазу шеберлігін кЇшейту кЈбіне елеусіз ќалып ќояды.

Тіл - адамны¦ барлыќ Јміріне аса ќажетті ќарым-ќатынас жасау ќµралы, оны¦ байлыќтары адам Јміріні¦ алтын ќоры, Јшпес дЎулеті. Оларды¦ ќызметі Ўр алуан, тек ќана сЈйлеу, сЈйлесу ќµралдары емес, эстетикалыќ, эмоциялыќ, кЈркемдік кЇші бар байлыќтар.

Сол байлыќтарды дµрыс игеруді¦ басты талабы - ќазаќ тілін оќытуда жастарды¦ тіл мЎдениетін арттыру. Маќсат – тілде барды оќушы, студенттерге жаттату емес, оларды¦ жµмсалу за¦дылыќтарынан пайда болатын стильдік, Ўлеуметтік, т.б. эстетикалыќ ќызметтерін білдіру.

јайталау Їшін сµраќтар:

1. јазаќ тілі пЎні яя0410 ќ__ќо¬ам¬а жатады?
2. Тілді жаќсы білу жЎне оны дµрыс ќолдану талаптары ќандай?

Тіл -адамны¦ барлыќ Јміріне аса ќажетті ќарым-ќатынас жасау ќµралы, оны¦ байлыќтары адам Јміріні¦ алтын ќоры, Јшпес дЎулеті.

ўдеби тілді¦ мЎдениеті туралы

јазаќ тіліні¦ ќо¬амдыќ ќызметі арта тЇсіп отыр¬ан ќазіргі кезде Їздіксіз даму процесін тере¦ µ¬ынып, Јмірлік проблемаларын жан-жаќты зерттеуге ерекше мЎн беріліп отыр. Соларды¦ ќатарында теориялыќ, практикалыќ биік талаптар де¦гейінен ќарайтын сала –тіл мЎдениеті мЎселелері болмаќ.

Бµл -ќазаќ тіл біліміні¦ енді-енді Јзіні¦ даму жолына тЇскен жас саласы. Тіл мЎдениеті халќымызды¦ жалпы мЎдениеті мен астарлас

даму¬а тиісті болатындыєтан, бµл ¬ылым саласы алдымен тіл мЎдениетіні¦ дЎрежесін арттыруды, тілді¦ єатынас кµралдыє єызметін жетілдіру Їшін оны¦ кЇнделікті Јмірлік мЎселелерін ¬ылыми тµр¬ыдан дµрыс шешіп, жЈн сілтеуді кЈздейді.

Е¦сесі биік елімізді¦ барлыє іс-Ўрекеті мЎдениетіні¦, Ўсіресе тіл мЎдениетін¦ дЎрежесін кЈтеру халыєєа єызмет ету мЇддесімен µштасып жатса, Ўрине, ондай іске тілшілер ¬ана емес, кЈп болып кЈмектесу талабы єойылады. Тіл ко¬амдыє єµбылыс бол¬андыєтан, тілді жасаушы, тілді Јмір єµралы етіп жµмсаушы ко¬амны¦ саналы Јкілдері, кЈзі ашыє тіл µстартушылары тіл мЎдениеті мЎселелеріне Ўрдайым кЈ¦іл бЈліп, игілікті істерге ат салысуы тиіс. Тіл мЎдениетіні¦ басты талабыны¦ бірі - тілді¦ халыєтыє єасиетін дамыту,ана тіліні¦ байлыєтарын тал¬ам елегінен Јткізіп молынан Ўдеби тілге енгізу. Халык тілі, К.Д.Ушинский айтєандай, оны¦ рухани Јміріні¦ е¦ жаєсы, еш уаєытта солмайтын жЎне Ўрдайым гЇл-гЇл жайнап тµратын єоры, оны¦ Јмірі тарих шекарасынан Ўлдеєайда Ўріден басталады. Халыє тіліні¦ осынау µшан-те¦із мол байлы¬ы сарайыны¦ єаєпасы єазає жµртшылы¬ыны¦ игілігі Їшін Ўсіресе Октябрден кейін ке¦ ашылды: кЈп жанрлы кЈркем Ўдебиет, баспасЈз, оєу-а¬арту, Їгіт-насихат жµмыстары - бЎі халыє тілін¦ байлыєтарымен сусмындап, оны¦ ішкі мЇмкіншіліктері негізінде жа¦а µ¬ымдар¬а лайыє соны сЈздер, синтаксистік орамдар жасалды.

«Ке¦ байлы¬ы – жерде, сЈз байлы¬ы - елде» екенінєсы білетін аєын-жазушылар жЎне басєа єалам єайраткерлері сол байлыєтарды Ўдебиетке емін-еркін ендіріп келеді. Енді Ўдебиетті¦, е¦ алдымен кЈркем Ўдебиетті¦, кЈп табысыны¦ бірі - халыє тілі байлыєтарына кенелгендігі дей аламыз.

¤з Јміріні¦ аса єымбат «дЎулеті» - ана тіліні¦ байлыєтарын тал¬ап, дестелеп, пайдалану Їшін адам алдымен сол тілді єастерлеуі керек єой. Сол сезім аєын ў. ТЎжібаевты¦ аузына мынандай сЈз салыпты:

Ту¬ан тілім -тірлігімні¦ ай¬а¬ы,
Тілім барда айтылар сыр ойда¬ы.
¤ссе тілім, мен де бірге Јсемін,
¤шсе тілім, мен де бірге Јшемін.
    Тілсіз хайуан – бишара
    Бишара¬а не шара ?...

Ана тілін тірлігіні¦ тірегі етемін деген аєын-жазушылар Їшін ол тек єарым-єатынас єµралы ¬ана емес, - сонымен єатар кЈрікті, кЈркем наєышєа толы туындыларыны¦ да бірден-бір єµралы. СЈз шеберлеріні¦ жасампаздыє єабілеті мен шабытына Їйлесе дЇниегекеліп, игілік єорына єосыл¬ан шы¬армаларынан кестелі тілдік бояуларын да кЈреміз. Абай, Ыбырай, СЎкендерден бастап, жібі Їзілмей келе жатєан осындай тіл жµмсалуда¬ы «мЎдениет» деген терминді бµрын

єо¬амны¦ оєу-білім, ¬ылым, Јнер, та¬ы басєа рухани табыстарыны¦ жиынты¬ы деп єана тЇсінетінбіз. Бµл кЇнде мЎдениетті¦ Ўр алуан салаларына, мазмµнына ерекше Ј¦ кіріп, єарєыны даму жолына тЇсумен єатар «мЎдениет» деген сЈзді¦ де µ¬ымы барынша ке¦ейіп отыр. Белгілі білім, шаруашылыє, басєа да іс-Ўрекеттерді игеру дЎрежесін ме¦геру Їшін де, даєылдарды, Јсімдікті Јсіру шараларын да биология, микроорганизмдер мен тканьдарды Јсіру де «мЎдениет» сЈзіні¦ єатысымен айтылатын болды. Со¦¬ыларды¦ єатарында тіл мЎдениеті деген атау да жиі єолданылатын болды.

Жеке кісіні¦ мЎдениеттілігі єо¬амда алатын орнымен, білім дЎрежесімен, Ј¦ерге єаныєты¬ымен Јлшеніледі. Оєымысты, мЎдениетті кісіні¦ білім, ¬ылым, Јнер дЎрежесі ¬ана биік болмайды, солармен єатар оны¦ жЇріс-тµрысмы, басєалармен єарым-єатынасы, Ўсіресе тіл жµмсау да¬дысы ерекше болады.

Тіл мЎдениетіні¦ екі тЇрі бар: баспасЈз тіліні¦ мЎдениеті жЎне сЈйлеу тіліні¦ мЎдениеті. Бµлар Јзара ты¬ыз байланысты. јазає еліні¦ єазіргі Ўдеби тілі жалпыхалыєтыє ауызекі сЈйлеу тілі негізінде єалыптасєан. ўдеби тіл сЈйлеу тілінде барды¦ бЎрін емес, оны¦ єµнарлы, жалпы¬а ортає, Ўрі тиімді байлыєтарын бойына сі¦іреді де, керісінше сЈйлеу тіліне ыєпалын тигізеді, Ўдеби тілді¦ дЎстЇрлі, жа¦а-жа¦а нормалары сЈйлеу тіліне ауысады. Осыдан келіп Ўдеби тілді¦ екі тЇрі пайда болады: біріншісі - Ўдеби тілді¦ жазба тЇрі, екіншісі - Ўдеби тілді¦ сЈйлеу тЇрі. Бµлар Јзара ты¬ыз байланыста дамиды.

СЈйлеу тіліні¦ мЎдениеті дегенде, жµртшылыєты¦ алдымен Ўдеби тілді игеру дЎрежесіні¦ єандай екеніне єараймыз. СЈйлеушілерді¦ Јздеріне тЎн тілдік ерекшеліктері болумен єатар, ол бЇкіл халыєєа ортає Ўдеби тілді¦ де байлыєтарын бойына сі¦іруге тиіс. Оны¦ толып жатєан єиын - єыстау, µзын сонар жолдары бар: мектеп, институт, кітап, журнал, газет, радио, телевидение, театр… бЎрі тіл мЎдениетіне де баулитын орындар. јазіргі адам солардан, Јнегелі тЎрбиешілерден Їйрену, оєу арєылы тіл мЎдениетіне єаныє болады.

СЈйлеу тілі мЎдениетіні¦ жо¬ары формасы – шешендік. ¤нер алды - єазыл тіл» екенін білген адам сол шешендік Јнерін Їйренуге кµлшынады, бірає жµртты¦ бЎрі бірдей да¦єты шешен бола алмайды. ўркімні¦ білім дЎрежесі, аєыл-ой парасаты Ўр тЇрлі болатынындай, жалпы тіл мЎдениетіні¦, Ўсіресе шешендік Јнеріні¦ дЎрежесі де Ўр тЇрлі болады.Соны¦ Јзінде, тіпті, ел бастайтын кЈсем де, жµртты аузына єарататын шешен де бола алмаспын деген сауатты, мЎдениетті кісіні¦ де єо¬амда атєаратын єызметіне сЎйкес шешендік Ј¦ері болу¬а тиіс.

ўрбір азамат - халєыны¦ тіл мЎдениетіні¦ де мµрагері. Е¦бектенген сЎби де, е¦кейген єарт та ана тіліні¦ ¬ана емес, сол тілде дЇниеге келген туындыларды¦ бЎрін иемденушілер болып есептеледі. Ана сЇтімен ауызданба¬ан, ана сЈзімен µйєылы кЈзін ашпа¬ан сЎби жоє. Оны¦ єµлає кµрышы ана сЈзімен єанады. Куаныш, єай¬ы, єасірет, іс-

Ўрекет, бЎрі де сол ана тілі арєылы айтылады, адам сол ана тілінде білім алады, Јнер Їйренеді.

Ана тілініѕ барлыє асыл да мол єоры жазба Ўдебиеттіѕ майданына ойысып, сонда шыѕдалып, «єµдіретті кЇшке» айналады. «Кен асыл жерде, сЈз асылы елде» дегенді негізгі єа¬ида деп тЇсіне отырып, ел аузында¬ыныѕ бЎрін бірдей асыл єазына даеуге та¬ы болмайды. ўсіресе Ўдеби тілге сінбеген жергілікті ерекшеліктерді жµмсау кісіге єаншалыєты Їйреншікті бол¬анмен, тілдік тал¬ам талабы тЇр¬ысынан Јрескел єате деп есептеледі.Сонда да µзає жылдар олардан арыла алмай келеміз. Егерде олардыѕ тамыры тереѕде болмаса, мµншалыєты µзає Јмір сЇрер ме еді? «ўдет Ўдет емес, жЈн Ўдет» екенін білген кісі Ўдеби тілден жЈнсіз ауытєуды єойып, тез арада ыєыласын Ўдеби тіл нормаларына єарай бµрады.¤з елінде *«жЇдЎ»* сЈзін *Јте, аса, тым, мЇлде* сЈздерініѕ орнына «ауєат ішті» деу єаншалыєты Їйреншікті бол¬анмен, тіл мЎдениеті жо¬ары, Ўдеби тілді жаєсы білетін кісілер мµны єолданбайды. Кей жерлерде тµз-дµз, маѕдай - маѕлай, тЇндік -тЇѕлік, тыѕдады - тыѕлады, таѕдай - таѕлай, теѕдік-теѕлік, таѕдап, -таѕлап дегендер жарыса айтылады.

ўр жерден келіп, бас єосып сЈйлесе кеткен кісілердіѕ Ўрєайсысы Јз жерінде айтылатынды ¬ана єазаєша деп маєтан ететіні де белгілі. Ол тЇсінікті де, ЎркімніѕжастайынанкЈкейіне єон¬ан, айтыла-айтыла Ўбден Їйреншікті бол¬ан сЈздері ¬ана таби¬и, еѕ дµрысы сияєтанады да, олардан Јзгеше ауытєулардыѕ бЎрі єµлаєєа тосаѕ естіліп, жат кЈрінетіндіктен, «єазаєша емес» деген тµмар та¬ылады. ўрине, дµрыстыєтыѕ нысанасы ол емес, єай елдіѕ болса да айтып жЇргендері Ўдеби тілге тЎн, тЎн еместігінде. Осыны тЇсінген кісі Јзіне - Јзі сыншы болып, тек Ўдеби тіл нормаларын саєтап сЈйлеуді маєсат етеді, Јзін со¬ан Їйретеді.

ўдеби тіл халыє тііні̀ еѕ жо¬ары формасы бол¬анмен, сЈйлеу тілініѕ онда єамтыла бермейтін бірнеше артыєшылы¬ы бар: алдымен, дидарласа сЈйлескен кісілердіѕ бет пішіні, кЈѕіл кЇйі, Јзара єарым-єатынасы, екіншіден, сЈйлеу Ўуені, Їні еш уаєытта жазуда дЎл сол єалпында беріле єоймайды. Мысалы: «Оныѕ айтєаны тЇсінікті» деген єып-єысєа сЈйлемді кемінде он тЇрлі варианта тЇрліше єµбылтып айту¬а болады. Сонда Ўуенніѕ, дауыс ыр¬а¬ыныѕ, екпініѕ Ўр тЇрлі болуынан сол бір сЈйлемніѕ білдіретін ма¬ынасы Ўр тЇрлі болмай? Сойлемніѕ айтылу интонациясын єµбылтып, оны хабарлы да, сµраулы да, лепті де етіп айту¬а болады. «Оныѕ» сЈзіне ой екпінін тЇсіріп, басєанын емес, оныѕ айтєаны тЇсінікті екенін аѕ¬ару¬а болады, «тЇсінікті» сЈзін бЈліп, созып айту арєылы сЈйлемге Јзгеше Јѕ беруге де болады.

СЈйтіп, Ўрбір сЈйлемніѕ Јз орайында Ўр алуан ыр¬аєты Їн, тиісті Ўуені, музыкалыє сазы болады. Сондыєтан айтыл¬ан сЈз бен жазыл¬ан сЈз тепа-теѕ бола алмайды. ўрбір сЈзді, сЈйлемді, сЈз тіркесін айтылмає ойдыѕ мазмµнына сЎйкестендіріп айту сЈйлеу тілі

мЎдениетінi¦ басты талабыны¦ бiрi болмає. ¤йткенi сЈйлеген, сЈйлескен кiсiнi¦ Їнiнде адам ойыны¦ наєышты бедерi ¬ана емес, ойды¦ Јзi кЈлбеп кЈлдене¦ тартылады. «Бал там¬ан тiлден у Тамар» демекшi, сЈйлей бiлген кiсiге оны¦ ыр¬аєты Ўуенi шексiз. Сонны бiлмей Ўйтеуiр сЈздерден сЈлйем єµрай салып, єалай болса солай айта салу - олаєтылыє. «Олаєты¦ сЈзi –орынсыз жамау сияєты» дегендi єазає халєы осындайлар¬а айтса керек.

Тiл-адам ойыны¦ айнасы. Адамны¦ тiл жµмсау да¬дысынан, тiл мЎдениетiнен оны¦ кiм, єандай адам екенiн а¦¬ару да єиын емес. ўдетте ойы айєын кiсiнi¦ сЈзi де аныє, дЎл болады. Ойы таяз, пiкiрi кЇ¦гiрт кiсiнi¦ сЈзi де берекесiз болады. Осы¬ан єарап сЈйлеу де µшу сияєты демекпiз. ёшуды¦ да µшуы бар: єыран да µшады, шыбын да µшады. СЈйлеудi¦ де сЈйлеуi бар, шешен кЈмекейi бЇлкiлдеп, кЈсiле, бiлiп сЈйлейдi, ойсыз адам кiбiртiктеп, кЇ¦гiрт сЈйлейдi. МЎдениеттi, бiлiмдi азаматтар ана тiлiнi¦ єыраны сияєты биiкке сам¬айды. Жµрт оларды асєає шешен деп дЎрiптейдi. Бiрає оны¦ да сЇрiнетiн жерi болады, «ине кЈзiнен сынады, шешен сЈзiнен сынады» демекшi, алды –артын барламай, ойламай сЈйлегендер сЎтсiздiкке µшырайды. «А¦дамай сЈйлеген ауырмай Јледi», «Ойнап сЈйлесе¦ де, ойлап сЈйле» дегендер тегiн айтылма¬ан.

јазає халєы тiл Јнерiн жо¬ары ба¬ала¬ан. Ол Јнердi¦ µшар биiгi де, єонар жайса¦ы да - бiздi¦ єазiргi Јмiрiмiз. Шешеннi¦ шешендiгi оны¦ тiлдiк стилiнен, ой Јрiсiнен, жалпы бiлiм дЎрежесiнен белгiлi болады. ўбден Їйреншiктi, айтыла-айтыла ы¬ыр бол¬ан сЈйлемдер мен сЈз тiркестерiн, жаттанды фразаларды мЇдiрмей, сыдыртып кЈпiрте сЈйлеу жаєсы єасиет емес, Ўрине ке¦ дала, жазыє дала дегеннен гЈрi *мидай дала, кЈлбеген ке¦ дала* дегендер кЇштi, Ўрi Їйреншiктi. Ондай Їйреншiктiлердi¦ µтымдыларын тал¬ап сЈйлеу єажет. Ал Јз ойынан шыєпа¬ан жаттанды тiл орамдарын пайдаланушыларды¦ шыє Ўрекетi боса¦сып, «жµмыс тiлi» ¬ана жµмыс iстейдi, бiлiмiне сЇйенбейдi, тiлi мен жа¬ына сЇйенедi. Ми жµмысыны¦ ойлау єабiлетiне єоз¬ау салмайды, єызыл тiлдi¦ єимылына єоз¬ау салады. Мысалы, байлыє, тарих, тЎртiп, малшы сЈздерiне Їкi та¬ып, бедерлi етiп сЈлйеу Їшiн газеттерде кЈп жазыла берiлетiн «барынша байлыє», «тарихи таразы», «темiр тЎртiп», «майталман малшы» тЎрiздi тiркестер єаншалыєты Їйреншiктi, єалыпты норма бол¬анымен, оларды шешендiктi¦ тµзды¬ы етуде пЎлендей нЎр болмайды. Чехов айтєандай, интеллигент адамны¦ татымсыз, нашар сЈйлегенi – сауатсыз адамны¦ оєи, жаза алмауымен бiрдей.

Адам¬а ойлай бiлу єаншалыєты керек болса, орнымен керегiнше сЈйлеу соншалыєты керек. Кейбiреулер кЈпiрме, бЈспе сЈзге Ўуес. Ондайды сЈлйеткенде, он тиын берiр жырлатып, бiр сом берiп єойдыра алма¬андай боласы¦. Сондай кЈкмылжы¦ болуды адам екi-Їш жылда Їйрене алады, ал ол жаман Ўдеттен кЈпке дейiн арыла

аламайды. Сондыєтан е¦ дµрысы - кЈкмылжы¦, бЈспе болудан саєтану керек.

Аєылды алды – артын ойлап сЈйлейді. Аєылдылыє ашу Їстінде сыналады ¬ой. Ашу¬а мінген кезде біреуге артыє сЈз айтып, кінЎ та¬ып, бала¬аттап, артынан µятты бол¬анын байєамай єалатындар болады. ўсіресе осындайда кісіні¦ ойын ке¦ірдегі билемей, аєылы билеуге тиіс. ўр нЎрсені¦ кезегі бар, кЈзі бар. «Айтыл¬ан сЈз атыл¬ан оєпен те¦». Кезінде атылма¬ан оє нысана¬а дЎл тимейтініндей, Јз кезінде айтылма¬ан сЈз де дала¬а кетеді. «Тисе – терекке, тимесе – бµтаєєа» деп нысанасыз сЈйлеу мезгілсіз шаєыр¬ан єоразбен бірдей. Онан да сЈйлемеген жаєсы.Бµл єа¬ида єай халыєты¦ да тіршілік талабы болса керек. Біздi¦ дЎуірімізге дейінгі V ¬асырда Јмір сЇрген философ, Ўрі а¬артушы Конфуцийи мынандай Јсиет айтєан екен: «СЈйлеу керегінде сЈйлемей єал¬ан – кісіден айырылады. СЈйлемеу керегінде сЈйлеген - сЈзден айырылады» Орнымен Їндемей єалу - афоризмні¦ е¦ єысєа тЇрі дегенні¦ де жаны бар.

«КЈп сЈз - бос сЈз», «КЈп сЈз - кЇміс, аз сЈз – алтын» - Јмірден алын¬ан данышпандыє наєылдар.Баппен сЈйленген байсалды сЈзге не жетсін. јуанышєа тасып, Јкінішке ашына сЈйлемеске болмайды, соны¦ Јзінде ашу¬а мініп єызара¦дамай, алып-µшып аптыєпай, айєай-µйєай¬а бой µрмай, аныє, µстамды бола сЈйлеу - асєан мЎдениеттілікті¦ белгісі.

СЈз атасы - єµлає. Мазмµнды сЈзге єµлає єойып, ыєыласпен та¦дай білуге де да¬ды керек. Орамды тілді¦ эстетикалыє Ўсеріне, айтыл¬ан ойды¦ мазмµнына єаныє болу Їшін кісіні¦ «кЈкірегі сезімді» болу¬а тиіс. Абай аєыл сЈзді кімні¦ єалай µ¬ынатыны туралы былай дейді: «јарны тоє єаса ма¦¬аз µєпас сЈзді, сЈзді µ¬ар кЈкірегі болса кЈзді…» Солай бол¬андыєтан сЈзді Ўркім Ўр тЇрлі µ¬уы, Ўр тЇрлі ты¦дауы мЇмкін. Айтыл¬ан ¬ибратты асыл сЈз бір єµлаєтан кіріп, бір єµлаєтан шы¬ып жатса, одан не пайда? Сондыєтан кісіні та¦дай білу де - мЎдениеттілік. ¤з кезінде айтылма¬ан сЈзді¦ Јкініші жаман. Адам тамаєты¦ дЎмін татєанда біледі, сЈзді¦ дЎмін айтєанда біледі. Татымды, дЎмді етіп, єысєа сЈйлеп кЈп нЎрсені айта алу - шешендік Јнерiні¦ бір шарты.

«Жасы¦да єылжы¦ болса¦, Јскенде мылжы¦ боласы¦» дегенді ескеріп, жастарды тіл мЎдениетіне ерте бастан баулу єажет.Ертедегілер айтєандай адамны¦ аузы біреу, єµла¬ы екеу болатындыєтан мылжы¦дап кЈп сЈйлемей, кЈп ты¦дай білу керек. СЈйлей білу адам¬а єаншалыєты керек болса, ты¦дай білу де соншалыєты керек.

јайталау Їшін сµраєтар:

1. Тіл мЎдениетіні¦ басты талабы неде?
2. Жеке кісіні¦ мЎдениеттілігі єалай Јлшенеді?
3. Тіл мЎдениетіні¦ негізгі тЇрлері єандай?

Жастарды¦ тіл мЎдениетін дамыту¬а ата-ана єамєорлы¬ы

«Біз мектеп жасында¬ы баланы¦ барлыє Јмірі мектепке ¬ана тиісті десек, жа¦ылысєанымыз. Баланы¦ таби¬и дамуына уаєыт, таби¬ат жЎне семья Јмірі ана¬µрлым кЈбірек ыєпал жасайды».(К.Д.Ушинский).

«Ана тілі - бЇкіл аєыл-ой дамуыны¦ негізі жЎне бЇкіл білімдерді¦ єазынасы» (К.Д.Ушинский)

Ана сЇтін єылє-єылє жµтып жатєан нЎрестені¦ екі езуі бЇлкілдеп, Ўлсіз саусаєтармен ана кеудесін аймалап, кЈзін бір ашып, бір жµмып, рахатєа бЈленеді емес пе? Еміренімпаз анасы да тасып -тЈгіліп, «о, жаным», «айналайын», «єалєам», «єозым», «єµлыным»..деп, шын жЇрегімен, адал ниетімен єатты тебіренбей ме? Осындай сЈздерден басталатын ана тілі ана сЇтімен сЎбиді¦ бойына тарап, аєыл-ойын, сана-сезімін оятады. ¤се келе бЈбекті¦ Јз ана тіліне тЎн дыбыстар тобын, Ўлі єалыптаспа¬ан «сЈздерді» айтып, єуаныш а¦са¬ан Їй ішіне жайдары жас Ўуен енгізеді. Сол баланы¦ талпыну, е¦бектеу Ўрекеттері єаншалыєты єауаныш болса, тЎтті тілімен сЈйлей бастауы соншалыєты кісінін емірену сезіміне єоз¬ау салады, жа¦а бір єуаныш нµрын шашєандай болады, балалы Їй базар¬а айналады.

СЈйтіп Јсірген µлы¦ мен єызы¦ны¦ бЇгінгісі де, болаша¬ы да Ўрі єызыєты, Ўрі баєытты болса екен дейсі¦. јызыєты, баєытты Јмірді¦ Јлшеуіші адамны¦ єо¬ам Јмірінен алатын орны, іс-Ўрекеті нЎтижелеріне негізделсе керек. Тек білімді, мЎдениетті, талапты, е¦бек сЇйгіш азаматтар ¬ана ата-ананы¦ сол арман биігінен кЈріне алады. Сол Їшін ата-ана бала¬а єамєоршы болуды бір жаєты тЇсінбей, жан-жаєты тЎрбие, Ўсіресе, тілдік тЎрбие, білім беруді естен шы¬армауы керек.

Атаєты сЈз зергерлеріні¦ Јсіп, жетіліп єалыптасуына ата-ананы¦ тілдік тЎрбиелеріні¦ ерекше Ўсері бол¬анын білеміз. Мысалы, А.С.Пушкинні¦ Јмірінде анасындай тЎрбиеші Арина Радионовнаны¦ ерекше єызметін атєар¬аны мЎлім. ¤зі о¬ан арнап, «Няне» деген Јле¦ де жаз¬ан. Пушкин одан кЈп нЎрсе, Ўсіресе, тіл Їйренген. Сондай Јнегелі Їлгілер де аз емес. Осыны айтєанда, басєа да мысалдар кЈз алды¦да тµр¬андай болады. Алдымен ата-аналар еске тЇседі.

Ата-ана дегеніміз Ўке мен шеше ¬ана емес, сол екеуіні¦ ма¦ында¬ыларды¦ бЎрі деп тЇсінеміз. Соларды¦ ішінде бала¬а Ўке – шешеден гЈрі Ўжесі, атасы «баланы¦ баласы оттан да ыстыє» дейді де, бар білгенін, бар Јнерін немерелеріне Їйретуден жалыєпайды. Абайды¦ даналы¬ына, сЈз зергері болуына айналаны¦, Ўжесі мен

анасыны¦, аєын мен жырауды¦ ерекше ыќпалы тиген. Оны жазушы М.ўуезов былай суреттейді:

«Ол (Абай) атєа мініп жЇруге жара¬анымен, Їйден кЈп шыќпайды. ¤зге баладан гЈрі басєа бір ермек, бЈлек бір дос тапты. Онысы, - Ўсіресе, Ўжесі. Одан єала берсе –шешесі. Бµны¦ Ўжесі бір тЇрлі шебер Ў¦гімеші еді. јызыќ сЈйлейді. ўнгімесіні¦ барлыќ жерін дЎмді ¬ып, єызыќтырып айтады. Абай бір кЇні кешке µйыќтай алмай жатып, Ўжесінен Ўнгіме айтуды сµрады. Сонда, ол айланып отырып:

-Е,е… Бµлдыр-бµлдыр кЇн Јткен. Бµрын¬ыдан кім Јткен? – кішкене таќпаќтап бастап еді. Абай соны µ¬ып єапты. Келесі жолы Ў¦гіме сµра¬анда, Ўжесін тізесінен аєырын єа¬ып:

-Е, е… Бµлдыр-бµлдыр кЇн Јткен. Бµрын¬ыдан кім Јткен? – деп та¬ы да Ў¦гіме тілегенін білдіруші еді. ўжесі Ўуелде кЈп-кЈп ертектер айтєан. «Еділ-Жайыќ», «Жµпар єоры¬ы», «јµла мерген» - бЎрі де айтылды. Оны¦ Ў¦гімелерін тЇсте де, кеште де, тіпті кЈш бойы да Абай айтєыза беретін болды.

Та¬ы бір кЇндер Мамыр, Е¦ліктей єыздарды¦ єай¬ыларын да айтып берді. Абай єажымай, жалыќпай, ыл¬и ¬ана ынты¬а ты¦дайты¦. Кейде Ўжесі шаршап айтпай єойса, Јз шешесіне жабысатын. ёлжан да кЈп Ў¦гіме білуші еді. ЖЎне ол Јле¦ді сЈзді кЈп айтады. Нелер ескі заман жырларын, айтыс, Јсиет, Ўзілдерін де кЈп айтып берді. Екі анасын кЈ¦ілдендіріп та¬ы айтєызу Їшін кейде Јзі де єаладан Ўкелген кітаптарыны¦ ішінен «ЖЇсіп-Зылиха» сияєты єиссаларды оќып береді».

Осындай жолдар арєылы жазушы Абайды¦ алда¬ы Јміріне керекті рухани азыєты єалай ал¬анын, халєыны¦ тіл байлы¬ын єалай ме¦гергенін, солар¬а ыќыласыны¦ ау¬анын, єарапайым Ўжесі мен анасыны¦ µмытылмас µстаздыќ єµпиясын жай, Їйреншікті іс єалпында баянда¬ан.

ўрине, біздi¦ заманымызда¬ы Ўрбір жас Јспірімні¦ тілге, Ўдебиетке деген ынтызарлы¬ы, оќу - Їйрену мектебі, оны¦ айналасы, тіпті жартылысы дЎл осы Їлгілермен пішіле бермес. Бiраќ Абайды¦ Ўжесі мен шешесіні¦ Ў¦гіме ертегі сияєты халыќ мµраларын айтып, тілдік те тЎрбие беруі єазіргі ата-ана, ту¬ан -туысєандар Їшін де Јнегелі жайттар емеспе?

Адамны¦ єо¬амдыќ Јмірі єарым-єатынаста біреуге біреу ойын айту, пікір алысу тілдік єарым-єатынасты тудырады. адамны¦ тіл жµмсауы - оны¦ єо¬ам мЇддесіне лайыќ кЈптеген іс-Ўрекетіні¦ бір бЈлігі. Тіл мЎдениетіні¦ шы¦ына жету жолы µзаќ Ўрі тарам-тарам. Оны¦ негізі семьяда, балалар баќшасында єаланады да, бастауыш мектептен бастап ана тілін жЇйелі оќып Їйрену, тіл дамыту, сауатты жазу, грамматикалыќ єµрылыстарды¦ жЇйлереін, за¦дылыќтарын білдіру маќсаты єойылады. Мектептерде тілден білім беру - баланы¦ тіл мЎдениеті жо¬ары болуыны¦ да єамы. Оќушыны¦ мектептен алатын тіл сабаќтары семья мен айналаны¦, Ўдебиет пен театрды¦, кино мен теледидарды¦, радио мен жиналыстарды¦ тіл «сабаќтарымен»

µштасып жатады. јµла¬ы тЇрулі ойы сергек, білімге, мЎдениетке, тілге, Ўдебиетке ыєыласы ау¬ан жастар¬а халєыны¦, елінi¦ рухани байлыєтарын да ¬ылыми-техниканы¦ табыстарын да тіл арєылы Їйрену жолдары Ўр алуан. Соларды пайдаланып, елінi¦ маєтанышына бЈленген, «кЈкірегі сезімді, тілі орамды» жастар да Ўбден кемелденген сЈз шеберлері мен шешендер де аз емес. Олармен Ў¦гімелесу де сЈздерін ты¦дау да бір ¬анибет. Ал «аузынан сЈзі, єойнынан бЈзі» тЇсіп тµр¬ан ынжыє, тілге шорєає жастар аз ба? Соларды¦ тілінде жиі кездесетін орашолаєтыєтар мыналар:

1. Кейбіреулерді¦ Јз ойын айту Їшін єолданатын сЈздерін¦ саны Јте ша¬ын болады. ¤зі білетін, айтыла-айтыла Ўбден жауыр бол¬ан сЈздерді жиі єолданады; сЈз кЈркі - маєал-мЎтелді, идиома, фразалыє тіркестерді аузына алмайды. Ондай Јз ісіне де олає, тек жЇрдім-бардыммен єалт - єµлт Јмір сЇретіндерді¦ тіл мЎдениетінде єандай береке болмає?

2. Басєа¬а Јз ойын тЇсінікті, жатыє, Ўсерлі етіп жеткізуді¦ бір шарты - Јз Ўуенінi¦ дµрыс болуы.Музыкада¬ы барлыє Ўн-кЇй, ірілі-µсаєты басєа да музыкалыє шы¬армаларды¦ арєауы *до, ре, ми, фа, соль, ля, си* деген тондар гаммасы(жиынты¬ы) бол¬анмен, Ўрбір ой¬а лайыєты дµрыс єµрал¬ан сЈйлемдегі сЈздерді¦, жеке сЈйлемдерді¦ Јздеріне сай ыр¬аєты Їні болады; сЈздерді дµрыс айту, дµрыс жазу нормалары болады. Соларды білмей, білсе де елемей, єалай болса солай айта, жаза салатындар аз ба? Мысалы, Орта мектепті жігірма дЈрт жасымда пітірдім дегенді есіткенде, оны айтушы¬а іштей єынжыласы¦. Дµрысында жиырманы –жігірма,жерме, тЈртеуді - дЈртеу, бітірдіні – пітірді, ТЈрегелдіні - ТЈрекелді деп айту «Елім-ай» Ўнін бµзып айтумен бірдей. јазіргі балаларды¦ кЈбі осыны білмейді, сЈйлесе єалса¦, мектепте мµ¬алімнi¦ сµраєтарына єайыр¬ан жауаптары Ўуенімен сЈйлеседі. СЈзді сазына келтіріп сЈйлеу Їшін Ўр уаєытта таєпаєтап, булы¬ып, ашынып сЈйлеу шарт емес. СЈздерді¦, сЈз тіркестерінi¦, Ўр ойды¦ ерекшелігіне лайыє єµрал¬ан сЈйлемдерді¦ айтылу Їні, Ўуені, ыр¬а¬ы болатыны – тауып сЈйлеген сЈзді¦ сЎні ¬ана емес, мЎні де.

3. БЎрінен де сЈйлесудегі ынжыєтыє, µялшаєтыє жаман. Жыл сайын бізді¦ алдымыздан жЇздеген оєушылар Јтіп жатады, соларды¦ кейбіреулері ойлап сЈйлемей, сЈйлеп барып ойланады. Олар сЈз єиюын келтіріп, байланысын дµрыс тауып жатуды да керек єылмай, µялмай-єызармай тЈпеп сЈлей береді. «СЈйлей - сЈйлей шешен боларсы¦» деген мЎтел ондайлар Їшін айтылма¬ан болар.Кейбіреулер, Ўсіресе єазає єыздарыны¦ бірєатары, инабаттылыє, ізеттілікті¦ бір белгісі - Їлкеннi¦ алдында кЈпіріп, айналасын шарпып, єатты дауыстап сЈйлемеу керек екені¦ білгені жаєсы, бірає оны барлыє жерде, басєа орайда естен шы¬армайтын ереже деуге бола ма? Ўрине, жиналыстарда, аудиторияларда, кейде сахнада да аєырын, кЇмілжіп сЈйлеп адамны¦ титы¬ына тиетіндер болады. Бізді¦ екпінді Јмір

жастарыны¦ сJзінде салмаќ, ќажырлы жігер лебі, айќын ой бірден байќалатын болу керек емес пе!?

МЎдениетті адамны¦ Jзі де, сJзі де ойы да барынша жинаќы болуы тиіс. Адамны¦ сырт кJрінісі, іштей жинаќылы¬ы, сJзі, ой -Jрісі, ізеттілігі, мЎдениеттілігі - бЎрі жиналып жµрт жЇрегіні¦ ќµлпын ашатын алтын кілт.

Тіл мЎдениетіне жетік адамдар тіл байлыќтарын ме¦герумен ќатар, тілдік нормаларды да жаќсы білуге тиіс. Бµл да ќиын міндет. Мектепте, ата-ана да баланы сол ќиындыќтарды же¦уге баулиды. Осы кЇнгі бала кJп білуге Ўуес. Екіні¦ бірі техниканы¦ тетігін, радионы¦, электр жЇйесіні¦ сырын білуге тырысады. Бµл - бЇгінгі Jмір талабы, баланы тіл Jнеріне тЎрбиелеу «Jнер алды - ќызыл тіл» бол¬аныды¬ынан ¬ана емес, ол Jнерді¦ ќуатты ќµрал болуы басќа да іс-Ўрекеттермен астарлас за¦дылыќ екенін кJрсетеді.

Бала оќып-Їйренуде, е¦бекте ауырды¦ Їстімен, же¦ілді¦ астымен жЇріп Jсетін болса, оны¦ келешек Jмірінен кJп Їміт кЇтуге болмайды. Тек жаны ќиналып, ќиындыќтан тайсалмай Ўрекет еткенде ¬ана, баланы¦ аќыл-ойына кЇш - ќуат ќосылады. Бала тіл Їйрену Їшін, атаќты аќын-жазушыларды¦ шы¬армаларын да кJп оќуы ќажет. ўдепкіде ол оќы¬аныны¦ біраз жерін, кей сJздерін тЇсінбеуі де мЇмкін, біраќ соны¦ бЎрі аќырында білмегенін білуге, тЇсінбегенін тЇсінуге Ўсер етеді.

Тіл мЎдениетіні¦ мектебі - кJркем Ўдебиет.

КJркем Ўдебиет Їшін тіл - эстетикалыќ, кJркемдік ќµралы.Сол ќµралды жазушыларымыздЎстЇрлі нормалар негізінде пайдаланады. ўр жазушыны¦ тіл жµмсауда Jзіндік Їні, стильдік, кJріктеу тЎсілдері болады дегенні¦ Jзінде, ол жалпыхалыќтыќ тілдік дЎстЇр аясынан шыќпайды. Бір жа¬ынан, кJркем Ўдебиет ќайраткерлері халыќ тіліні¦ байлыќтарын жан-жаќты пайдаланып, Ўрќайсысы Jзінше «кЇй шертуге» тиісті болса, екінші жа¬ынан халыќќа тілдік тЎрбие беретін де, тіл мЎдениетіні¦ де озат ќайраткерлері болу¬а тиіс.

XVIII-XIX ¬асырларда ќазаќты¦ Ўдеби тіліне араб-парсы сJздері кJп енгені белгілі. јазіргі ќалам, ќа¬аз, мектеп, кітап, Отан, мЎлім, мЎдениет, Jмір тЎрізді мы¦да¬ан араб-парсы тілінен енген сJздер ќазаќ тілін едЎуір байытты. Ондай сJздерді ќазаќ тілі Jзін¦ фонетикалыќ ерекшеліктері негізінде, бастапќы ќалпын Jзгертіп ќабылдап, норма¬а айналдыр¬ан болатын.

Ата - ананы¦ сJйлеу тілі Ўр уаќытта Ўдеби тілмен Їйлесе бермейді. Онда ќарапайым сJздер, диалектизмдер, Ўдеби тілден жJнсіз ауытќулар кJп болады. Сондыќтан жастар Ўдеби тілді¦ жаќсы Їлгілерін, кJркем Ўдебиеттегі (диалогта), сJйлеу тіліндегі нормадан ауытќуларды айыра білуі тиіс. Кейбір жастар айтайын деген пікіріне керекті сJздерді µмытып, оларды¦ орнына *«жа¦а¬ы», «сJйтіп», «нетіп», «не¬ып»* сияќты бµралќы сJздерді кJп ќолданады.ўдепкіде бµлар білмеген сJздеріні¦ баламасы болып айтыл¬анмен, бара-бара Їйреншікті жаман Ўдетке айналып тілді бµзады. Баланы¦ ерте бастан

ойы сергек, Јткір тілді болуын, сЈз пернесін дЎл басып, Ўр сЈзді мЇдірмей Јз орнында єолданып сЈйлеуін келешекте тіл мЎдениеті жо¬ары болуыны¦ шарты деп білеміз.

Ана тілі сабаєтарын оєытуда тек тіл жЇйелерін, ємр¬ає грамматиканы оєушылар¬а білдіруді ¬ана кЈздемей, оєушыны¦ тіл жµмсау Ўрекеті басєа іс-Ўрекетіні¦ бір бЈлігі деп тЇсініп, оларды дµрыс сЈйлеуге, кЈрікті ойды кЈркем, µтымды, шешен етіп айту¬а, мЎнерлеп оєу¬а, єатесіз, Ўдемі жазу¬а баулу керек. Жастар¬а тілді¦ коммуникативтік єызметін дµрыс тЇсініп, о¬ан єо¬амдыє Јмірді¦ жо¬ары талаптары тµр¬ысынан єарап білім бергенде ¬ана, оларды¦ тіл мЎдениетін арттыру¬а кЈмектескен боламыз.

јайталау Їшін сµраєтар:

1. Баланы¦ таби¬и дамуына не ыєпал жасайды?
2. Тіл мЎдениетіні¦ шы¦ына жету жолы єандай?
3. Тіл мЎдениетін¦ мектебі не?
4. Тілге шорєає жастарды¦ тілінде жиі кездесетін орашолаєтыєтарды¦ неше тЇрлі жолы бар?

Ана тілі - бЇкіл аєыл ой дамуыны¦ негізі жЎне бЇкіл білімдерді¦ єазынасы.

ўдеби тілді¦ нормалары

1. Тілдік норма туралы тЇсінік

Тіл мЎдениетіні¦ басты талабыны¦ бірі – тілдік нормаларды єалыптастыру. Олар халыє тіліні¦ даму барысында єалыптасады, кейбіреулері (жазу нормалары, терминдер, пунктуация нормалары) єолдан жасалады да, басєалары тілде бµрыннан бар жЇйелер негізінде баспасЈз арєылы єалыптасады.

ўдеби тіл дамы¬ан сайын оны¦ сымбаттылыє єасиеті арта тЇседі. Тілдегі олпы-солпылыє - жЇйелілікке зЎрулікті¦ белгісі. Тіл Јнеріне жаны єµмар жандар ондай зЎрулікке тЎуелді болмаса керек. Олар тілді Јткір єµрал ретінде ойын дЎл беруге, оны¦ єолайлы байлыєтарын жµмсай білуге тиіс. Тал¬ампаздар сарабына салатындай тіліміздi¦ сондай асыл єорларын єазає халєы µрпаєтан-µрпаєєа мµра етіп отыр¬ан.

Талай ¬асырлар бойы дамып, бігінгі єалпына келген єазає тілін кемсітуге болмайды. Оны¦ орасан кЈп байлыєтары - халыє даналы¬ыны¦ туындылары. Халыє тіліні¦ сол байлыєтарын Јшпес «дЎулетке» айналдыратын да, ол єµралды шы¦дай тЇсетін де - Ўр салалы жазба Ўдебиет.

Жазба Ўдебиеттi¦ «дЇкенiне» тЇскен тiл байлыєтары сJз шеберлерiнi¦ єаламына iлiгетiндiктен, Ўр алуан Ўшекейге безенедi, сымбаттылыє єасиетке ие болады, ыєшамдалады, байи тЇседi. Осыларды¦ нЎтижесiнде тiлдiк норма жасалады.

ўдеби тiлдi¦ даму процесiнде бiр-бiрiне єарама - єарсы екi тЇрлi ба¬дар байєалады. Бiр жа¬ынан, тiл єо¬ам Jмiрiмен (¬ылымны¦, мЎдениеттi¦, Ўдебиеттi¦, экаономиканы¦ т.т. дамуымен) тiкелей байланысты болатындыєтан, ол Їздiксiз дамып, сол даму барысында халыє тiлiнi¦ iшкi мЇкiншiлiктерi ке¦iнен пайдаланылып, тiл мен тiлдi¦ єарым-єатынасы кЇшейiп, Jзгерiске µшырап отырады. Екiншi жа¬ынан, мемелекеттiк, саяси - єо¬амдыє iс-атєару жµмыстары орныєєан сайын, баспасJз, Ўдебиет, экономика, ¬ылым, мЎдениет дамы¬ан сайын тiлде бар ала - єµла єыруар байлыєтарды¦ тиiмдiлерi, тiлге жатыє Ўрi Їйлесiмдiлерi, кiсiнi¦ ой-пiкiрiн, сезiмiн, дЎл, айєын айту¬а жарамдылары сµрыпталып, жаллы¬а ортає єалыпєа тЇсiрiлiп, норма¬а айналады. Осы процестерге жол ашатын объективтi жа¬дайлар жасалып отыр¬ан бiздi¦ елiмiзде, Ўдеби тiлдi байыту норма¬а тЇсiруге єарайлас болу¬а тиiс.

Тiлдiк норма дегенiмiз «Ўдеби» деген µ¬ыммен тайталас айтылады. ўдеби тiлге сi¦iскен, Ўдеби тiлде орныєєан тiл байлыєтары – «тiлдiк норма» дегенге жатады. Тiлдiк нормадан тысєары єµбылыстар, ауытєулар ауызекi сJйлеу тiлiнi¦ ерекшелiктерi болып есептеледi. Сондыєтан «Ўдеби тiл», «Ўдеби емес тiл» дегендi халыє тiлiн¦ нормалану нысаналарына єарап айтамыз.

Бiз тiлдi нормаландыру дегендi уа¬ызда¬анда, тiлдi¦ икемдiлiк єасиетiн жойып, сiрiдей сiрестiрiп єоюды кJздемеймiз, тiлдi¦ икемдiлiк єасиетiн арттыруды кJздеймiз. Тiл материалдары сµрыпталып, бЇкiл халыєєа тегiс тЇсiнiктi, Ўрi µтымды, дЎл аныє ету арєылы ¬ана тiлдi¦ икемдiлiгiн арттыру¬а болады. Сол маєсатпен тiлдiк норма Їшiн кЇресудi¦ ма¦ызы Jте зор.

Тiлдi¦ норма жазуда ¬ана емес, сJз єолдануда да, сJздi¦ айтылуынан да, грамматикалыє тµл¬аларды пайдалануда да, сJйлем єµрауда да, єысєасы, тiлдi¦ J¦ бойында болу¬а тиiс.ўрине, мынаны єолдан, мынаны єолданба деп барлы¬ына бiрдей рецепт беру мЇмкiн емес, сонда да жеке мЎселелер жайында осы тµста єойылатын талаптарды¦ нендей екенi¦ дµрыс танып, кJптесiп-кJмектесiп, тiлдiк нормаларды баянды Jте тЇсуге Ўбден болады. Сонымен єатар Ўрбiр жазушы, Ўрбiр журналист, Ўбiр сауатты азамат Ўдеби тiлдi¦ нормаларын жаєсы бiлiп, соларды саєтап жазу¬а, саєтап сJйлеуге тиiс. Мысалы, сJлйеу тiлiнде «жиырма» сJзiн «жiгiрма», «жерма» деп тЇрлiше айтады. Ал, Ўдеби тiлде сJйлеушi оны солай тЇрлендiрiп айтуды да, тЇрлендiрiп жазуды да мЎдениетсiздiк деп таниды, ар кJредi.

1920 жылдар¬а шейiн ***єала, кент, шаSар*** сJздерi єатар жµмсалып келдi де, кейiн «єала» Ўдеби норма¬а айналып кеттi. Сол

сияєты, 1930 жылдары, бір сJз *жана, жЎне, жане* болып, Їйткені, Jйткені болып тЇрліше жазылатын-ды. Кейін жЎне халыє, Jйткені деген варианттарын єабылдап едік, сол Ўдеби норма болып сі¦ісіп кетті. «Промышленность» деген терминді єазаєша «Jнерлі кЎсіп», «Jндіріс кЎсібі», «JнеркЎсібі» деп тЇрліше атайтынбыз. Аєыры олард¦ бЎрі єалып «JнеркЎсіп» ресми тЇрде єабылданып норма¬а айналды.Тілде барды осылай норма¬а тЇсіріп отыру¬а болады.

јазає Ўдеби тілін¦ Ўр тЇрлі даму кезе¦інде Ўр тЇрлі нормалар болды. Мысалы, XVIII-XIX ¬асырларда¬ы Ўдеби тілде тЇрік халыєтарын¦ біразына ортає ескі Jзбек (Ша¬атай) Ўдеби тілін¦ нµсєалары норма болса (Мысалы, бірлан, барадµр, айтылмыш, Їшбу, міллат, хаєихат, уа¬да,Ѕам, ¬амал), Абайлар тµсында Ўдеби тілд¦ Jле¦- жырлардан басєа да ¦µсєалары халыєтыє єасиетке ие бол¬анда, араб-парсы сJздерін, ша¬атайзмді Jзгертіп єазаєша айту, єазає тілін¦ дыбыс за¦ына лайыєтап єолдану ба¬ыты кЇшті болды. Ескі норма бірден жойылып, жа¦а норма аз кЇнн¦ ішінде орнай єалмайды. Абай сJздігіне єарап отырса¦, он¦ ал¬ашєы жылдарда¬ы шы¬армаларында, Ўсіресе єара сJздерінде, араб сJздерін «кітаби» дЎстЇр бойынша жаз¬аны байєалады. Мысалы; *хаким* (Ўкім), *¬ыззат* (іззет), *¬µмыр* (Jмір), *¬араб* (араб), *¬адат* (Ўдет), *¬анимат* (¬анибет), *¬амал* (амал), *¬айып* (айып). Бiрає Абай Jзінен бµрын¬ы Ўдебиетт¦ ондай нормаларын кейін бµзып, Ўлгідей сJздерд¦ єазає тіліне жатыє нµсєаларын жиі єолданды. Сондан кейін норма¬а айналды.

ўдеби тілді нормалау єалам єайраткерін¦, ¬ылым єызметкерін¦ кЇшімен баспасJз, мектеп, радио, телевизия арєылы іске асады. Тілді нормалау дегеніміз – бір жа¬ынан, тілде барды сол кЇйінде єалыптастыру болса, екіншіден, тілде барды Jзгертіп єалыптастыру, Їшіншіден, тіде жоєты, бірає Ўдеби тіл Їшін керекті жа¦адан енгізіп єалыптастыру болады. јатынас єµралы болып єалыптасєан тілге реформа жасау мЇмкін емес. Бірає оны Ўдеби норма¬а тЇсіріп байыту¬а, жаєсарту¬а, икемді етуге болады. Тідегі бірєатар сJздерд¦, сJз тіркестерін¦ єµрылысы дЎл осы кЇнгі логикалыє ой тµр¬ысынан онша Їйлесімді болмауы да мЇмкін. Бірає солар єазіргі тілдік санада орныєты орын алып, маєсатты ойымызды дµрыс айту¬а жарап жатса, ондайды Jзгертуд¦ керегі болмайды. Мысалы, «жµмыс істеп жатыр», «єолын тістеп алды» дегендерд¦ єµрамын бJліп єарасає, онда¬ы сJздер пЎлендей логикалыє байланыста тµрма¬анын а¦¬ару¬а болады: жµмыс «істеу» мен «жатыр», «тістеу» мен «алды» етістіктерін¦ бJлек тµр¬анда¬ы ма¬ыналары мЇлде Їйлесімсіз - ає єой. Сонда да халыє тілінде олард¦ бірін екіншісіне кJмекші етіп, ерекше єызметте, жа¦а ма¬ынада солай жµмсалу дЎстЇрге айнал¬ан. Ондайлар ойымызды дЎл айтуд¦ бірден –бір дµрыс амалы бол¬андыєтан, оларды Jзгертуд¦ жJні жоє. Тіпті, «єЇн кЇркіреді», «шаєпає шаєты» «єарным ашты», «жаным ашиды» сияєтылар ескі

мифологиялыє µ¬ым¬а лайыє єµрал¬анмен, оларды єазір басєаша тЇсініп, жа¦аша жµмсап керегімізді Јтейміз.

СЈйтіп, Ўдеби тілді¦ нормасы дегенді былай аныєтау¬а болады: **Тілді¦ та¦дамалы, єолайлы, ой-пікірді дЎл беруге жарамды, жалпы¬а ортає жЇйелерін Ўдеби тілді¦ нормасы дейміз**. Ол тілде барды єо¬амны¦ та¦дау, тал¬ау елегінен Јткізу негізінде жЎне де тілге енген жа¦алыєтарды Їйлесімді бір арна¬а салу негізінде єалыптасады. ўдеби тілді¦ нормалары Ўрдайым сол тЇр - тµрпатын саєтап єатып єалмайды. Олар да Јзгеріске µшырауы мЇмкін. Ондайды *нормадан ауытєу* дейміз. ўдеби тілді жµмсаушылар тЎжірибесінде нормадан ауытєу екі тЇрлі болады:

1. ЖЈнімен ауытєу; 2. ЖЈнсіз ауытєу.

ўдеби норманы белгілі маєсатпен, стильдік Ј¦і бол¬андыєтан Јзгертіп єолдану - ***жЈнімен ауытєу*** болады. ўдеби норманны жЈн-жосыєсыз бµзып, естіген - білгенін єалай болса солай тал¬амай єолдану ***жЈнсіз ауытєу*** болады. Мµндайды Ўр уаєытта жЈнге салып отыру керек.

јазаєты¦ Ўдеби тілін нормалауды¦ Їш тЇрлі жолы бар:

1.Тілді¦ ілгері даму процесінде оны¦ ішкі за¦дарына негізделген жЇйелілік пайда болады. Оларды єазає тіліні¦ фонетикалыє, лексикалыє, грамматикалыє єа¬идаларынан аныє кЈруге болады. Мысалы, Ўдеби тіл болмай тµр¬анда, єазає тіліні¦ дыбыстар жЇйесінде «Їндестік за¦» тияныєты орын алатын, морфологияда септеулер жЇйесі негізінен бір ізге тЇскен болатын. Мµндайлартілді¦ «таби¬и» даму процесіні¦ жемісі деп есептеледі.

2. Сондай тілдік дЎстЇрлерді Ўдеби тіл бекемдей тЇсті де, сЈйлеу тілінде бар шашыра¦єылыєты, алауыздыєты жою, тілдік нормаларды орнату процесіжЇріп жатты. Ол Їшін Ўдеби тілді пайдаланушылар арасында тілді нормалау¬а бейімделгенжалпы ба¬ыт, дµрыс ба¬дар болды.

3. Халыє тілдері мен µлт тілдерін ілгері дамыту туралы Ўдеби тілді нормалау¬а ба¬ыттал¬ан кЈптеген жµмыстар жЇргізілді: графика, орфография, пунктуация, терминология мЎселелері шешілді; тЇрлі-тЇрлі сЈздіктер жасалды, практикалыє жЎне ¬ылыми грамматикалар жазылды; баспа орындарында редакторлар жµмысы жаєсарды. Бµларды¦ бЎрі –тілді ресми тЇрде , Ўдейілеп нормалау¬а ба¬ыттал¬ан жµмыстар.

СЈйтіп, сЈзді¦ айтылуын, жазылуын, жµмсалуын, тілді¦ грамматикалыє єµрылысын мЇмкін бол¬анынша бір єалыпєа тЇсіруді¦, тµраєты етуді¦ мЎні зор: сонда тілде дЎлдік, айєындылыє кЇшті болады, тілді¦ икемділік єасиеті артады.

јайталау Їшін сµраєтар:

1. Тіл мЎдениетіні¦ басты талабыны¦ бірі не?

2. Тілдік норманы¦ неше жа¬ы бар?
3. Тілдік норма деп нені айтады?
4. Нормадан ауытєу неше тЇрге бЈлінеді?
5. јазаєты¦ Ўдеби тілін нормалауды¦ неше тЇрлі жолы бар?

ўдеби тілді¦ нормасы деп - тілді¦ та¦дамалы єолайлы, ой-пікірді дЎл беруге жарамды, жалпы¬а ортає жЇйелерін айтады.
ЖЈнімен ауытєу деп - Ўдеби норманы белгілі маєсатпен, стильдік Ј¦і бол¬андыєтан Јзгертіп єолдануды айтады.
ЖЈнсіз ауытєу деп- Ўдеби норманы жЈн-жосыєсыз бµзып, естіген білгенін єалай-болса солай тал¬амай єолдануды айтады.

2. Лексикалыє норма

СЈз байлы¬ы тіл байлы¬ы. Бірає тілдегі сЈз байлы¬ыны¦ жµмсалу аясы бірдей емес. Халыє тілінде бар сЈздерді¦ кЈпшілігі -ає Ўдебиетте жиі єолданылып, жалпы халыєтыє норма¬а айналды да, бірєатары єолданудан єалып єойды, немесе Јте сирек єолданылады. СЈйлеу тілінде біраз сЈздер Ўдебиетте кездескенімен, Ўдеби норма¬а жатпайды. Мысалы, шаSар, кент, Ўм, Ўтеш, бойлай, жЇдЎ сЈздері бµрынды-со¦ды жазушыларды¦ шы¬армаларында кезедеседі, бірає олар Ўдеби емес те, -єала (та¬ы),єораз, ыл¬и (Ўрєашан), Ўруаєытта, (Јне бойы), Јте (аса, тым, мЇлде) сЈздері Ўдеби.

СЈздерді¦ Ўдеби, Ўдеби еместігін айыру о¦ай емес, біреуге асыл кЈрінген сЈз екінші біреуге жасыє кЈрінуі де мЇмкін. ўдеби норма¬аєай сЈз жатады, єай сЈз жатпайды дегенді субъективті кЈзєарас тµр¬ысынан болжамай, Ўдебиетте жалпы халыєєа бірдей ортає байлыє ретінде жиі єолдана ма, жиі єолданбай ма деген тµр¬ыдан болжау керек. Солай еткенде, Ўшейінде айтыла берілетін ас, шеге, тіс, су, Јмір, сµлу, кір, отыз, тЇс, жЇгір сияєты єарапайым сЈздер де, махаббат, Ўсемпаз, дидар, жЇрек, майталман тЎрізді поэтикалыє сЈздер де, мЇсін, єµрылыс, жарыс, ЈнеркЎсіп, радио, атом сияєты терминдік мЎні бар сЈздер де Ўдеби тіліміздi¦ сЈз байлы¬ы болып есептеледі.

јазає Ўдеби тілінi¦ сЈз байлы¬ы жалпы халыєтыє єаситеі бар байыр¬ы жЎне Јзге тілдерден ауысєан сЈздерден, ¬ылымыны¦, Јнер - білімні¦, техниканы¦, саясатты¦, мЎдениетті¦ Ўр алуан терминдерінен єµрлады.

СЈйлеу тілі мен Ўдеби тіл ты¬ыз байланыста болатындыєтан, екеуіне де ортає сЈздер кЈп. Бірає сЈйлеу тілінде олар ауытєы¬ыш,

єµбылмалы болады. Мысалы, «есеп» сЈзі бір елде, кейде бір семьяда тЇрліше айтылуы мЇмкін (есеп, єысап, єисап, хиасп), «кЈшет» сЈзін біреу біліп, біреу білмей мЇмкін, «єµрылыс», «єµрам» сЈздерініѕ єайсысы єай ма¬ынада екенін єарапайым шаруа айыра алмай, ауыстырып єолдануы мЇмкін. Ал Ўдеби тілде ондай¬а жол жоє. Онда сЈздер аныє, дЎл, дµрыс єолданылу¬а тиіс. Сонда ¬ана ол ойды ешбір єалтыєсыз, мЇлтіксіз дµрыс айту¬а болады. Ол Їшін сЈздер Ўдебиетте жµмсала жЇріп Ўбден єалыптасып кетуге тиіс.

Мысалы, єазає тілінде «шаруа» сЈзі бµрыннан бар болатын. О¬ан шылыє єосымшасы жал¬анып «шаруашылыє» сЈзі жасалды, ол мал шаруашылы¬ы, егін шаруашылы¬ы, єµс шаруашылы¬ы, ауыл шаруашылы¬ы дегендей єµрамды айтылып, ма¬ынасы кеѕейіп, єалыптасып кетті.Сондай-ає бір заттыѕ бірнеше сЈзбен аталуы да кездеседі. орысша «спичка» дегенніѕ єазає тілінде сегіз аты бар: *кЇкірт, оттыє, шырпы, сіріѕке, іспішке, шаєпає. шишаєпає, кеуірт.* Орысша «петух» дегенніѕ єазаєша екі аты бар: *єораз,Ўтеш*.

Мµндайдыѕ ма¬ынасы Ўдеби деу єиын. Сонда да, термин сЈздерді єабылдап, жµртшылыєєа µсынып, бір ізге салып жібергендей, ондай сЈздерге де келісім жасай отырып, жЈн сілтеуге болады.

СЈйтіп, єазає тіліндегі сан алуан сЈздердіѕ Ўдеби тілге тЎндері - Ўдеби норма¬а жататындары бар, Ўдеби тілге тЎн емес, одан тыс, сЈйлеу тіліне ¬ана жататындары бар. Соларды айыра, таѕдап, тал¬ай жµмсасає, Ўдеби тілдіѕ лексикалыє нормаларын тµраєты етуге мµрындыє болар едік.

СЈйтіп, «***лексикалыє норма» дегеніміз - Ўдеби тілдіѕ жалпы¬а ортає сЈз байлы¬ыныѕ єалыптасєан тµл¬ада, жалпы¬а ортає ма¬ынада жµмсалуы.***

ўдеби тілдіѕ лексикалыє нормасаына жатпайтын сЈздер мыналар:

1. **Д и а л е к т и з м д е р.** Бірєатар сЈздер жалпы халыєєа бірдей тЇсінікті болмай, тек кейбір облыста¬ы, кейбір ауданда¬ы єазаєтардыѕ сЈйлеу тілінде кезедеседі. Олар жер-жерде Ўдеби тілде бар сЈздердіѕ орнына жµмсалуы да мЇмкін. Мысалы:

ўдеби	**Диалектизм**
жаѕ¬ає	шаттауыє
жЇгері	борми
ыл¬и	бойлай
кЈрпе	жуырєан
балапан	шіби
таєия	тебетей
барлы¬ы	Ўмбесі, Ўммасы

Жер-жерде тілде бар сЈздердіѕ тµрєын бµзып айту жиі µшырайды. Олар диалектизм болуы да, ел аузында Јзгеріске µшыра¬ан дЈкір сЈз(просторечье) болуы да мЇмкін.Мря'f1алы:

яя**ўдеби**	**ўдеби емес**

шейін	шекейін
сияєты	сиыєты
дЈ¦гелек	до¦¬алає
тЇзеу	дЇзеу
диірмен	тиірмен
рµєсат	µлыєст
жиырманшы	жиырмасыншы

ўдеби тілде бар сЈзді¦ ма¬ынасы Ўр жерде Ўр тЇрлі болуы мЇмкін. Мысалы, елек, елгезер сЈздеріні¦ орнына шы¬ыста єалбыр сЈзін єолданады екен, ал «єалбыр» Ўдеби тілде, µн емес, бидай, арпа, тары сияєты даєылдарды елейтін елеуіш.

Кейбір сЈздерді¦ Ўдеби тілдегі орныєєан ма¬ынасы бірнешеу болса, єарапайым сЈйлеу тілінде норма¬а жатпайтын басєада ма¬ынада жµмсалуы ыєтимал. Мысалы, «тіл» дегенді адамны¦, жан-жануарды¦ дене мЇшесі адамны¦ сЈйлеу єµралы деп тЇсінсек, сЈйлеу тілінде оны «сЈз» деген¬ні¦ орнына айтады.

2. П р о ф е с с и о н а л и з м. Жергілікті халыєтарды¦ кЎсібіне, шаруашылы¬ына байланысты сЈздері болады. Мысалы: Каспий, Арал, Балєаш, Сырдария, Амудария Ј¦іріндегі балыєшылар тілінде былай¬ылар¬а тЇсініксіз сЈздер кЈп. Сондай-ає, бау-баєша, маєта, кЇріш шаруашылыєтарымен кЎсіп ететін о¦тЇстік аудандарда сЇдігер, кЈшет, Ў¦гелек, масає, собыє, єарыє, атыз тЎрізді сЈздер бар.

Мµндай кЎсіби сЈздерді¦ Ўдеби тілде баламасы болмаса, оларды Ўдеби норма¬а айналдырып, Ўдеби тілді¦ байлы¬ын арттыру¬а болады. Мысалы, даєыл,собыє, атыз, єарыє деген сЈздер бµрын Ўдеби тілде єолданылмайтын, єазір бµлар жиі кезедесетін болды.

ТЇрлі кЎсіптегі е¦бек ерлерін, оларды¦ іс-Ўрекетін сЈз еткенде саол айналаны¦ сЈздерін айтпасєа болмайды. Мысалы, С.Мµєанов «Сырдария» романында кЇріш егісімен байланысты кЈптеген сЈздерді, ў.СЎрсенбаев «Толєында ту¬андар» романында балыєшыларды¦ кЈп айта беретін Їкі, шоланда, бата¬а, талка тЎрізді, ў.КЈшімов а¦шылар Јмірінен жаз¬ан повестінде а¦шылыєєа байланысты кЈптеген сЈздерді енгізген.

3. ДЈрекі, былапыт жЎне жаргон сЈздер. Бµлар - Ўдеби тілді¦, жалпы тіл мЎдениетіні¦ ата жауы. Сондыєтан олар Ўдеби тілді¦ лексикалыє нормалары єатарынан орын алмауы мЇмкін емес.

ДЈрекі – тµрпайы, анайы, о¬аш, ерсі деген ма¬ынаны білдіреді. Мысалы, јаншама сыйымды ¬ып айтам дегенмен Ер¬алиды¦ осы сЈзі – есіткен кµлаєєа бір тЇрлі жат, дЈрекі секілденіп тµрды.

СЈйлемде єолданылатын, жазба Ўдебиетте єолданылатын, Ўдеби тіл нормасына сай келмейтін жай дЈрекі сЈздерді єарапайым сЈздер дейміз.

Былапыт - µєыпсыз, салає, єалай болса солай, бей-берекет деген ма¬ынаны білдіреді. Мысалы, Ал¬ашында есе¦кіреп, о¦ды-солды былапыт єимылда¬ан јоспан кейін есін жиып, тілсіз жауды¦ Ўдісін алайын деді.

Жаргон – жалпы халыєтыє тілден оєшаулан¬ан бір немесе бірнеше тіл элементтері. КЈпшілікке тЇсініксіз шет сЈз, диалект, жаргондар оларды¦ Јле¦дерінде мейлінше аз кезедеседі.

Лексикада бірізділікті кЈбірек тілейтіндер – терминдер. Термин дегеніміз - Јндірісті¦, мЎдениетті¦ даму нЎтижесінде пайда бол¬ан µ¬ымдарды білдіретін арнаулы сЈздер.јазаќ тіліне термин сЈздер, негізінде орыс тілінен жЎне орыс тілі арєылы басєа тілдерден енді.Соны¦ арєасында єазаќ тілінде бµрын болма¬ан революция, шахта, депутат, актїр, инженер,роман, мотор, хлор, химия, философия сияєты сЈздер пайда болды жЎне де тілде бар сЈздер негізінде Јндіріс (производство), ЈнеркЎсіп (промышленность), єо¬ам (общество), єµрылыс (строй), єµрам (состав), ¬ылым (наука), білім (знания), оєулыќ (учебник) тЎрізді терминдер жасалды.

Терминология єай салада болса да, тек жа¦а µ¬ымны¦ пайда болуымен байланысты дамып отырады. Мысалы, «жазушы», «суретші», мамандыќ кЎсіп болмай тµр¬анда, ондай атау да бол¬ан жоќ. Кейін ондай жа¦а µ¬ым пайда бол¬ан со¦, *жаз, сурет* жЎне т.б. сЈздерге ***-шы, -ші,*** жµрна¬ын жал¬ау арєылы жа¦а сЈздер жасалды: жазушы, суретші, Їгітші, тЎрбиеші.

Осындай тілде бар байыр¬ы сЈздерге жЎне Јзге тілден енген сЈздерге єазаќ тілін¦ єосымшаларын жал¬ап, кейде ескі сЈзді¦ Јзін жа¦а ма¬ына¬а ие етіп, сЈ бен сЈзді біріктіріп жаса¬ан жа¦а атаулар да кЈп. Мысалы: наусан, µйым, Їйірме, басєарма, оєулыќ, шекара, кЈзєарас, ЈнеркЎсіп, балмµздаќ. Мµндай жа¦а атаулар да баспасЈз бетінде сыналып, мемлекеттік терминология комиссиясыны¦ µй¬аруымен Ўдеби тілді¦ нормасына айналып отырмаќ.

јайталау Їшін сµраєтар:

1. ўдеби тілді¦ лексикалыќ нормасына жатпайтын сЈздер єайсылар?
2. Диалектизм деген не?
3. Профессионализм деген не?
4. ДЈрекі былапыт жЎне жаргон сЈздер єандай сЈздер?
5. Диалектизм мен профессионализмні¦ бір-бірінен айырмашылы¬ы?

ДЈкір – тµрпайы, дЈрекі, икемсіз.

Термин – (лат. terminos – шек, шегара) - ¬ылым мен білім саласында µ¬ымдарды дЎл айту Їшін єолданылатын арнайы сJздер мен сJз тіркестері.

Лексикалыє норма - Ўдеби тілді¦ жалпы¬а ортає сJз байлы¬ыны¦ єалыптасєан тµл¬ада, жалпы¬а ортає ма¬ынада жµмсалуы.

3. Орфоэпиялыє жЎне орфографиялыє норма

СJздерді¦ айтылу нормасы туралы. СJз ауыздан шы¬ып, єµлаєєа естіледі де, кісіні¦ ойынан єоныс табады. СJйлеу тіліні¦ бµл єасиеті ауыздан шыєєан сJзді¦ дЎл, аныє айтылуын керек етеді. Аныє айтылма¬ан сJз кJмескі естіліп, кJздеген жеріне жетпей жатады.

Баяу дауыспен жайбараєат сJйлеп отыр¬ан кісіні¦ Ўрбір сJзі Їйреншікті дЎстЇр бойынша айтылу¬а тиіс. СJздерді¦ сондай жалпы¬а бірдей, єалыпты айтылу нормасын – *орфоэпия* дейміз. Мµндай норма Ўдеби тілде сJйлейтін кісілерді¦ сJздерді айтуда Jзіндік Jзгешеліктері бола береді. СJздерді Ўдеби тілдегі жалпы¬а бірдей ортає нормада айтып сJйлеу - кісіні¦ тіл мЎдениетіні¦ жо¬ары екендігіні¦ белгісі.

СJздерді¦ жазылу ережелері жиынты¬ын – *орфография* дейміз.

јазає сJздеріні¦ айтылуы мен жазылуы арасында Їлкен айырмашылыє жоє. Сонда да пышає, жиырма, маєта, JнеркЎсіп, филармония сияєты сJздерді дµрыс айтып Їйренбеген кісі - бышає, жігірма (жерма) пахта (махта), Jнеркесіп, пилармония деп айта береді. Мµндай сJздерді бµзып сJйлейтін кісілерді¦ айтєаны да пЎлендей берекелі болмайды. ўдеби тілде сJйлеуге тJселген єµлає, бµзылып айтыл¬ан сJздерді тосырєай ты¦дайды. Сондыєтан сJздерді дµрыс айту¬а, сЎніне келтіріп дµрыс сJйлеуге Їлкен мЎн береміз.

Тілді¦ шатєала¦ды кедір-бµдыры кJп. Соларды¦ єайсысы норма¬а жататынын, єайсысы жатпайтынын, дµрыс-бµрысын айыру да о¦ай емес. Сонда да жалпылама долбармен айтєанда, сJдерді¦ айтылу нормасы былай болу керек: єµлаєєа жа¬ымды, кJ¦ілге єонымды айтыл¬анны¦ бЎрі – норма - бЎрі дµрыс. јµлаєєажат не тоса¦ естілетін, кJ¦ілге єонбайтын, бµлдыр, о¬аш, тЇсініксіз, дJрекі айтыл¬анны¦ бЎрі - норма¬а жатпайды, дµрыс емес. Тілдік нормалар єо¬ам мЇддесіне негізделгендіктен олар жалпы халыєєа бірдей тЇсінікті, тілге жатыє, айту¬а ы¦¬айлы болу¬а тиіс.

Тіл мЎдениеті жо¬ары елдерді¦ Jнер-білім, мЎдениет єайраткерлері сJздерді¦ Jздеріне тЎн дыбыс єµрылыстары саєталып, буын жігі, екпіні бµзылмай айтылу¬а Їлкен мЎн береді де, ауыздан шыєєан жеке сJздерді¦ єµлаєєа естілер Ўуен-ыр¬а¬ыны¦ дµрыс болуын уа¬ыздайды.

СJздерді¦ айтылуы мен жазылуы. јазає сJздері¦і¦ айтылуында Jзіндік Ўсем Їн бар, єалыптасєан жатыє Ўуен бар. Оны¦ негізі мынада:

сJздердi¦ єµрамында¬ы дыбыстар Jзара Їндесiп, бiрiне –бiрi ыќпалын тигiзе айтылады; мысалы, єазає тiлiндегi жуан, жi¦iшке, eрiндiк, езулiк дауыстыларды¦ сJз iшiнде бiркелкi єатар тЇзеп айтылуы арєылы ауыздан шыєєан сJздердi¦ а¬ысы кедiр-бµдырсыз, бiртегiс болады.

јазає тiлiнi¦ сол мЇмкiншiлiктерiн пайдаланып сJйлеген кiсiнi¦ сJзi жатыќ, Ўрi Ўсерлi болмаќ. Мысалы, «ТJрде тJртеу отыр тJремiн деп» дегеннi¦ айтылуы былай болады: ТJрде тJртJу отµр тJрJмiн деп.

Бµл сJздердi¦ кµрамында¬ы дауыстылар былайша Їндескен: тJртеу, тJре сJздерiнi¦ басєы буындарында жi¦iшке eрiндiк **J** бол¬андыєтан, олардан кейiнгi буындарда да жi¦iшке eрiндiк айтылады: тJрдJ, тJртJу, тJрJ «отыр» сJзiнi¦ бiрiншi буыны жуан, eрiндiк о бол¬андыєтан, одан кейiнгi буында¬ы ы дыбысы µ болып айтылады, бiраќ жазуда бµларды¦ бЎрi елене бермейдi, «тJрде тJртеу отыр тJремiн деп» деген єалпында жазылады.

СJйтiп, єазаќ тiлi сJздерiнi¦ айтылуы мен жазылуы Ўр уаќытта бiрдей бола бермейдi: кJп сJздердi¦ айтылуы мен жазылуы арасында кJп айырмашылыќ болмаса (мысалы: ат, єала, намыс, терезе), бiрєатар сJздер айтылуы бойынша жазылмайды жЎне жазылуы бойынша айтылмайды; мысалы:

Айтылуы	**Жазылуы**
єµлын	єµлын
жЇрJк	жЇрек
жµмышшы	жµмысшы
ауышша	ауызша
метал	металл

СJздердi¦ айтылуы мен жазылуында бiрлестiк болуы мЇмкiн емес.Фонетикалыќ принциптi єолданып, єалай естiсе¦, солай жаз деп єоя берсек, жµрт сJздердi тЇрлi-тЇрлi вариантта жазар едi. ¤йткенi сJздердi Ўркiм Ўр тЇрлi айтып, Ўр тЇрлi естiтуi мЇмкiн.! 1929 жыл¬ы орфографиялыќ ережелерде жеке сJздердi Ўсiресе, орыс тiлiнен енген сJздердi єµбылтып жазу¬а жол берiлген болатын. Сонда¬ыдай, сJздердi¦ айтылуында да, жазылуында да анархия болмау Їшiн сJздердi ресми тЇрде єабылдан¬ан орфографиялыќ ережелерге сЇйенiп жазу керек те, Ўдеби тiлде єалай айтылса, сJйлеу тiлiнде де солай айту керек болады.

СJздердi бµзып айту туралы. СJйлеу тiлiнде сJздердi єысєартып жым-жылмаєай етiп айту кJп кезедеседi.Ондайды¦ дJрекi екенiн байєамай кейбiр авторлар саол єалпында бµзып жаза салады. Мысалы, С.Баєбергеновты¦ «јайда екен сол бала» деген Ў¦гiмесiнде мынадай сJйлемдер бар: «Ол жау тылына Jтiп, аса єµнды тiл де **апты.**Бiраќ кJзге тЇсiп **єапты**». Немесе: «Орал жаєтан Ўкелiнген тµтєын бар едi, оны бiз «оралдыќ» деп **ата¬ымыз**»

Осы мысалдарда¬ыдай, алыпты-ны «апты», єалыптыны «єапты», «ата¬анбыз-ды – «ата¬амыз», «Ўулиесіне µєсапты –«Ўулиесі µєсап» деп айту, Ўсіресе, солай жазу мЇлде дµрыс емес. Рас, єарапайым єазаќ сЈзінде бар¬ан со¦ - «бар¬асын» µєсамайды - µсамайды», келе єалып – «келе ¬ап» сияќтылар айтыла беріледі. Солай екен деп сЈздерді бµзып айтуды жалпы за¦¬а айналдырмай, тек кейбіреуін,Ўдеби тілде жиі єолданылатындарын, Ўдеби норма¬а айналдыру¬а болады.Олар мыналар:

ўкел (алып кел), Ўпер (алып бер), апар (алып бар), ем (едім), о баста (ол баста). Бµларды осылай айтып, осылай жазу¬а болады екен деп «келем», «боп», «єап», «кеп», «ап», «єµсап», «бар¬асын», «кЈргесін»-дерді де єаптатып жіберсек, онымыз жµртќа тіл білдіру болмай, тіл тіл бЇлдіру болып шы¬ар. Тіл жµмсауда кері кетуді емес, тіл мЎдениеті биігіне єарай Јрлеуді кЈздеу керек.

¤зге тілдерден енген сЈздерді¦ айтылуы мен жазылуы. јазаќ тіліне араб-парсы, орыс, мон¬ол, Јзбек, татар тілдерінен енген жалпы, жалќы есімдер кЈп. Оларды¦ кЈбін єазаќ тілі фонетика, грамматикалыќ ы¦¬айына кЈндіріп, Ўбден игеріп ал¬ан. Фонетикалыќ Јзгеріске µшыра¬ан сЈздерді¦ тЈркінін іздеп жатуды¦, бµрын¬ы тЇбірін саќтап, Јгертіп айтуды¦ ешкандай практикалыќ мЎні жоє. Сондыќтан уа¬да, ма¬лµм, ¬µмыр, ¬адат, демей - уЎде, мЎлім,Јмір, Ўдет деп айтып, солай жазу¬а тиіспіз.

Орфографиялыќ ережелер жина¬ында орыс тілінен енген сЈздерді¦ жазылуы екі бЈлініп айтылады. Бір жа¬ынан жЎшік, бЎтес, те¦ге, сот, бЎте¦ке, минут, газет, сиса, тЎрізді біраз сЈздер осылай айтылуынша жазылатыны кЈрсетілсе, екінші жа¬ынан, орыс тілінен енген сЈздерді¦ кЈпшілігі «тµл¬асы саќталып, орыс орфографиясы бойынша, Јзгертілмей жазылады» делінген.Со¦¬ы¬а мынадай мысалдар беріледі: вагон, паравоз, самолїт, гидрология, биология, аграном, агротехника, педагог, медицина, спорт, хирург, плакат, конститутция, клуб, кино, радио, станция, стол, адвокат.

Мµндай сЈздерді Ўркім Ўр тЇрлі айтуы мЇмкін. Солай айтылуы бойыгша жаз дкп Їйретсек, ондай сЈздерді¦ жазылуында тиянаќ болмайды, сауатсыздыќ кЈбейеді. Оларды¦ жазылуын да, айтылуында да тЎртіпке салу Їшін орыс Ўдеби тілінi¦ нормаларына сЇйенеміз. Солай еткенде, орысша да, єазаќша да сЈйлей алатын, жаза алатын кісілерді¦ тіл мЎдениетін арттыру¬а єарайласєан боламыз.

јысєар¬ан сЈздерді¦ айтылу мен жазылуы. јазіргі Ўдеби тілімізде мемлекет, Ўр тЇрлі одаќ, µйым, орган, мекеме, Ўр алуан шаруашылыќ, мЎдениет, спорт коллективткрі мен оќу орындары атауларыны¦, Јлшем бірліктері мен техникалыќ кµрал -жабдыќ маркаларыны¦ єасєартылып алын¬ан аттары жиі єолданылып келеді. јысєар¬ан сЈздерді¦ бµлай кЈбейе тЇсуі - єµптарлыќ єµбылыс. ¤йткені єазаќ тілінi¦ єазіргі иелері бµрын¬ы єай кездегіден де сауатты, білімді, мЎдениетті.

јысєар¬ан сЈздер айтылуы мен жазылуы µзаќ атауларды¦, жиі жµмсалатын тЇсінікті сЈздер мен сЈз тіркестерініѕ колданылуын же¦ілдетеді, радио, телевизия жЎне трибунада уаќыт Їнемдейді, баспасЈзде орын Їнемдейді. јысєар¬ан сЈздер бірнеше жолдармен жасалады:

1. КЇрделі атаулардыѕ єµрамында¬ы Ўрбір жеке сЈздіѕ тек басєы дыбыстарынан жасалады. Мыс., јР - јазаєстан Республикасы, ¤зР- ¤збекстан Республикасы, МХР-Мо¦¬ол Халыќ Республикасы, АјШ – Америка јµрама Штаттары.

2. КЇрделі атаулардыѕ єµрамында¬ы ал¬ашєы сЈдіѕ басєы дыбысынан не басєы буынынан жасалады. (КазМК, јазТАГ, јазАМУ, јазЁМУ, јазПИ, ТашМИ т.б.).

3. КЇрделі атаулардыѕ єµрамында¬ы Ўрбір сЈздіѕ ал¬ашєы буындарынан жаслады. (партком, облком, медпункт, пединститут т.б.).

4. КЇрделі сЈздіѕ єµрамында¬ы бірінші сЈз алды¦¬ы буыны мен со¦¬ы сЈздіѕ тµтас айтылуынан, сондай-аќ кЇрделі тіркес кµрамында¬ы бір не бірнеше сЈздіѕ алды¦¬ы буындары мен бас дыбыстарынан не тµтас сЈздерден жасалады. (Казмемтерминком, Казкомбанк, ёжымшар, Оноком т.б.).

јысєар¬ан сЈздіѕ єай тЇрі болмасын, олар тіл практикасында біртµтас термин ретінде єабылданып, олар¬а жал¬ау, жµрнаќтар сызыќша арєылы жал¬анады. Тілде экономика маќсатына байланысты єолданылатын шартты єысєартулар да баршылыќ. (*кг – килограмм, см –сантиметр, мыс –мысалы, т.б.- та¬ы басєа, т-тонна, мемл.-мемелекет, ж-жыл, млрд.- миллиард, ф-ка –фабрика, вт –ватт, га –гектар, дм –дециметр, т.б).*

јайталау Їшін сµраќтар:

1. СЈздердіѕ айтылу нормасы жайлы не білесіз?
2. Орфография дегеніміз не?
3. СЈздердіѕ айтылу мен жазылуында єандай айырмашылыќ бар?
4. ¤зге тілден енген сЈздердіѕ айтылуы мен жазылуында єандай еркешеліктер бар?
5. јысєар¬ан сЈздердіѕ айтылуы мен жазылуы єандай жЎне олардыѕ неше тЇрі бар?

Орфография – (грек. orfhos – дµрыс, grapho - жазамын) – сЈзді бірізді жазудыѕ тЎсілдеріѕ белгілейтін ереже.

Орфоэпия – (грек. orhoepcia, orthos – дµрыс, epos - сЈз) –ауызша сЈздіѕ бірізді дыбысталуын єамтамасыз ететін µлттыќ тіл нормасыныѕ жиынты¬ы.

јысєар¬ан сЈз - кЇрделі сЈздіѕ бір тЇрі.ўр алуан Ўлеуметтік, єо¬амдыќ µйымдардыѕ, мекеме жЎне мемлекет, єµрылымдарыныѕ аттарын тілімізде

єысєартып, ыєшамдап айту.

4. Грамматикалыє норма

ўдеби тілді¦ нормалану нысаналары. ўдеби тіл дамы¬ан сайын оны¦ грамматикалык єµрылысында біркелкілік, бірізділік Їстем бола береді де, оны¦ сымбаттылыє єасиеті арта тЇседі. јазає тілі¦і¦ грамматикалыє амал-тЎсілдері, тµл¬алары, єµралу тЎртібі белгілі єалыпєа тЇсіп, жµртєа Ўбден да¬дылы бол¬ан: сJз таптарыны¦, сJ тµл¬аларыны¦, сJйлем єµрылысыны¦ алуан тЇрлі бJлшектері єиюын тауып єалыптасып кетті. Грамматикалыє єµрылысты¦ сол єалпын - **грамматикалыє норма дейміз.**

Грамматикалыє нормалар грамматикалыє ережелер негізінде, Ўдеби тілді¦ єалыптасу барысында жасалады. ўдеби тілде барды¦ бЎрі бірдей норма бола бермейді.Тілдегі жекелеген єосымшаларды кJптеген сJзге жал¬ап айту¬а бол¬анымен, соларды¦ кJбіні¦ жал¬ану шегі бар. Мысалы, єолдады, кJздеді, бµзаулады, сЇйемелдеді, деп айту¬а болады., ал кітаптады, жЇректеді, бJлтіріктеді, тартыстады. деп айтылмайды.

-асырлар бойы жасал¬ан грамматикалыє ережелерді¦, грамматикалыє категорияларды¦ жµмсалу аясы єаншалыєты ке¦, бірбеткей бол¬анымен, оларды¦ толып жатєан бµлтарыстарына да кез боламыз. Мысалы, жалпы ереже бойынша зат есімдерге жал¬анатын кJптік, тЎуелдік жал¬ауларды¦ орналасу тЎртібі былай болады: тЇбір сJзге алдымен кJптік, оны¦ Їстіне тЎуелдік жал¬ауы жал¬анады; жолдастарым, терезелері¦, жиналыстары, ата-бабаларымыз т.б.

Осы бір тиянаєты -ає деген ережеге ба¬ынбайтын, одан ауытєып айтылатын мынадай сJздер бар: апаларым-апамдар, Ўкелері¦-Ўке¦дер, жезеделерім-жездемдер. Бµларды¦ екеуі де тілге жатыє, ой¬а єонымды екеуі де Ўдеби. Солай екен деп зат есімдерге кJптік, тЎуелдік жал¬ауларын жал¬ауда орныєты тЎртіп жоє деуге болмайды. Болмайтын себебі – кез келген зат есімге жо¬арыда¬ыдай кJптік пен тЎуелдік орын ауыстырып жал¬ай бермейміз.Тек єадірмен туысєандыє єатынасты білдіретін – ата , Ўке, кJке, жЎке, а¬а, Ўже, апа, сияєты зат есімдерге ¬ана ол жал¬ауларды шЎлкес орналастыру¬а болады. Сонда оларды¦ ма¬ыналары бірдей болмай, екі тЇрлі болады: апаларым, аталарым дегенде, кJптік жал¬ау сол сJзі жал¬ан затты¦ кJптігін білдірсе, апамдар, атамдар дегенде, ол бір кісіні¦ єасында¬ыларды да єоса єамтып, соларды¦ да кJптігін білдіреді.

Грамматикалыє нормадан ауытєулар. Ма¬ыналыє, стильдік єызметі бар ерекшеліктерді пайдалану нормадан жJнімен ауытєу болады. Мысалы, болымсыз етістікті¦ келер шаєтыє тµл¬асыны¦ бірі 1-жаєта –ма-й-мын.. болуы -граммтикалыє норма. Сонымен єатар ол ауытєып –ман… тЇрінде де жµмсалады:

Ескі бише отыр**ман** бос маєалдап,
Ескі аєынша мал Їшін тµр**ман** зарлап!
(*Абай*)

Алды¦а келіп тµрмын деп,
Ар-намысым єашыр**ман**!
Бµлтєа жетпей шарт сынса¦!
Айта келген сJзім бар,
Не єылса¦ да жасыр**ман**!
(*Махамбет)*

Грамматикалыє тµл¬аны¦ негізгі нормадан Jзгеше болып ауытєуы бµл арада за¦ды: -ман тµл¬асы осындайда –май+мын єосымшалары орнына жµмсал¬анда, ерекше стильдік єызмет атєарады: егер бармаймын, айтпаймын жай болымсыздыє хабар болса, барман, айтпан деген, істі істеуді¦ єайсарлыєпен, Їзілді-кесілді бас тартєандыєты білдіреді. Мµны нормадан жJнімен ауытєу деп тауамыз.

јазає тілінде єалау райды¦ 1-жає кJпшесіні¦ Їш тЇрлі єосымшасы бар:

Негізгі тµл¬а -йыє=йік: барайыє, келейік, білейік. Сонымен єатар Ўдебиетте кейде -лыє, -лік жЎне –лы, -лі тµл¬алары єолданылады:

Кел балалар, оєы**лыє**!
Оєы¬анды кJ¦ілге,
Ыєыласпен тоєы**лыє**
(*Алтынсарин*)

Бµл екі мысалда¬ы тµл¬аларды¦ екеуі де негізгі єосымша ретінде оєта-текте кезедеседі. Оны¦ алды¦¬ысы (-лыє) бір іске шаєыру, Їндеу ма¬ынасында айтылса, со¦¬ысы, барсана, келсана, есіткіл сJздеріндегі єосымшалар сияєты, ескірген тµл¬а. Мµндайлар тарихи геройды¦ сJзінде жµмсалса бір сЎрі, бірає єазіргі Ўдеби тіл Їшін оларды єолдану дµрыс болмайды. Сондыєтан *оєиыє* -ты¦ орнына *оєылыє* деп айту жJнімен ауытєу болады да, *оєылы* деп айту жJнсіз ауытєу болады.

Грамматикалыє µл¬аларды¦ кейбірі Ўдеби тілді¦ нормалану процесінде жµмсалудан єалып єояды, не болмаса Jзгеріске µшырап барып тµраєтайды. Мысалы, XIX ¬асырда¬ы Ўдебиеттерде баяндауыш кµрамында «дµр», «µр» єосымшасы жиі єолданылатын: «боладµр», «Jседµр», «сJздµр», «болµр», «айтµр». Сондай-ає есімшені¦ -ты¦ тµл¬асы ертеде –тµ¬ын, -тµр¬ан, -тµр¬ын болып жазыла беретін: «баратµ¬ын», «келе тµр¬ан», «жіберетµ¬ын»т.б. Бµл кЇнде бµлар єолданудан єалып барады. Ертеде жал¬аулыє «мен» тЇрліше айтылып, Ўр тЇрлі жазылатын: «билан», «бірлан», «менен»(бенен, пенен), «мен» (пен, бен). јазір осыларды¦ со¦¬ысы (мен, пен, бен) Ўдеби норма¬а айналды.

Тілде жарыса єолданылатын тµл¬алардыЎ Ўдебиетте жиі µшырайтындары бар. Мысалы, сµраулы сЈлйем тудыратын –ма=ме де, -мы=-мі де Ўсіресе кЈркем Ўдебиетте кЈп єолданылады. Мысалы: СµрадыЎ ба? – СµраймысыЎ?, Барасын ба? -БарамысыЎ? ОсыныЎ алдыЎ¬ысы жазба тіл стиліне тЎн де, соЎ¬ысы сЈйлеутілі стиліне тЎн. Сондыєтан кейінгілер диалогты сЈйлемдерде жазылады. ¤ткен шаєтыє -лы-лі тµл¬алы баяндауыш та солай; Їшінші кЇні тЇн ортасы ауа берген кезде Їйге Їш Ўйел **кірулі**, -деп бай мЇдіріп єалды.

ТілдіЎ нормалану процесі Їздіксіз болып отырады. Сол процесті тездету Їшін де Ўдеби тілдіЎ Јзіндік Јзгешеліктерін дамытатЇсу керек.

јайталау Їшін сµраєтар:

1. Грамматикалыє норма дегеніміз не?
2. Грамматикалыє нормадан ауытєулар не деп аталады жЎне олар єайсылар?

Грамматика – (грек.grammatike- Ўуел баста Ўріптерді оєи алу жЎне жаза білу Јнері, gramma - Ўріп). ТілдіЎ грамматикалыє єµрылысын, оныЎ заЎдылыєтарын зерттейтін, я¬ни тілдегі сЈз таптарын, олардыЎ тЇрлену жЇйесін, грамматикалыє тµл¬алары мен категориялардыЎ, сЈздердіЎ бір-бірімен тіркесу тЎсілдері мен тЇрлерін, сЈз тіркестері єµрылысын, сЈздердіЎ сЈйлемдегі єызметін, сЈйлем жЇйесін зерттейтін тіл біліміЎ саласы.

Жµрт алдында сЈйлеу мЎдениеті

1. Лекторлар мен Їгітшілерге єойылатын талаптар

«Айтыл¬ан сЈз атыл¬ан оєпен теЎ»

(Маєал)

Лекторлар мен Їгітшілер халыєєа єилы-єилы білім нµрын шашумен єатар, халыєты тіл мЎдениетіне де баулиды. Сондыєтан олар єарым-єатынас жасау єµралы, жµртшылыєєа µлттыє идеологияныЎ идеяларын, шындыєты жеткізу єµралы - тілдіЎ ойды білдіру мЇмкіншіліктеріне, тіл мЎдениетіне єаныє болу керек, ол тілді Јткір де Ўсерлі, икемді де бай ету єамын жеу керек.

Жµрт алдында сЈйлеу Јте жауапты, Ўрі єиын жµмыс. «СЈйлей-сЈйлей шешен бол¬ан» кісілер де кейде Їлкенді - кішілі аудитория¬а келіп кЈпшілікке єарап Ў деп тіл єатєанда, жЇрегі алып-µшып тµрады. ОныЎ себебі, алдымен, айтайын деген ойымды єатесіз, дµрыс айта

аламын ба, ты¦даушыларды¦ мені¦ сJзім єана¬аттандыра ма? деген уайым єыстайды, оны¦ Їстіне, аузына єадала єарап жауєыра¬ан кJп кJздерді¦, Ўр сJзі¦ді сынай єабылдайтыны белгілі. Ондай мЎдениетті аудиторияны¦ Їнсіз сµсы сJйлеушіге Ўсер етпей єоймайды. КJп алдында сJйлеп ысылма¬ан кісілер ондайда асып-асып, булы¬ып, айтайын деген сJзінен жа¦ылысып та єалады.

Мµндай сЎтсіздікке µшырамау Їшін жµрт алдында Jзі¦е-Jзі¦е берік бол, µстамды бол, єандай да бір єиыншылыєєа дµшар болса¦ да, сасєалаєтамау¬а тырыс.Ты¦даушылар алдында Jзі-Jзі дµрыс µстай алма¬ан кісіні¦ сJзі де Jтімді болмайды. Сондыєтан мінбеде µстамды болу, єобалжымау, сасєалаєтамау - сJйлеушілерге єойылатын басты талаптарды¦ бірі.

Аудиторияда µстамдылыєты¦ єамы – ерте бастан жЇргізілген дайындыє. Даярлыєсыз сJйлеген кісіде батылдыє, Jіне сенім болмайды. СJйлеуге алдын-ала µєыпты тЇрде дайындал¬ан кісі, не айтатынын, єалай айтатынын, тілдік амал тЎсілдерді єалай айдаланатынын Ўбден кJ¦іліне тоєып ал¬ан кісі єыстала¦ны¦ єµлы болмайды, Jзін-Jзі жаєсы µстап, еркін сJйлейтін болады да, ты¦даушыларын бірден Jзіне тарта, еліктіре алады.

Ты¦даушыларды еліктіре білу, оларды¦ назарын сJйлеп тµр¬ан сJзіне аудара алу - диктор¬а, баяндамашы¬а, Їгітшіге жЇктелген міндетті¦ нЎтижелі болуыны¦ басты шарты. Кейбіреулер мінбеге шы¬ып алады да, алды-артына єарамай, тJпеп сJлйей береді, ал алдында¬ы жµрт сJзін ты¦дап отыр ма, жоє па, онда жµмысы болмайды, ты¦дамаса єай¬ырмайды.Тек айтайын дегенін айтып шыєса бол¬аны.

Елді аузына єарататын шешендерді¦ толып жатєан басєа да єасиеттері болады. Соларынан Їйренем деушілер мына єа¬идаларды ескеру керек.

1. ДЇниеде ты¦даушыларыны¦ Jзі жаєсы білетінді Jздеріне тЎптіштеп айтып жатудан жаман нЎрсе жоє. Сені¦ Jзгеге айтєаны¦ кісіге білім беретіндей, кісіні¦ жЇрегін єоз¬айтындай нЎрі болу керек. НЎрсіз, дЎмсіз сJзді сJйлемеген жаєсы. НЎрсіз сJз кJбінесе Jзі жаєсы білмеген баяндаудан аныє байєалады. Ондайда кісі кJп єателеседі.Дµрысында адам білмегендіктен єателеспейді, білгенсінгендіктен єателеседі. СJзі¦де єате жібермеу Їшін білгенсімеу керек. Білмегенді біліп барып жµрт алдында сJйлейтін бол. «Айтыл¬ан сJз атыл¬ан оєпен те¦». Оны єайтып ала алмайсы¦.

2. ¤з сJзін єадірлейтін кісі ты¦даушысын да єадірлейді.Ты¦даушыларын єадір тµта сJйлеген адамны¦ сJзі тартымды болады. ¤зін Jзгеден артыє санап, дандайсып маєтана сJйлеген жанны¦ айтєаны дала¬а кетеді, отыр¬андар ондайды жJнді та¦дамайды, сJзіне кЇле єарайды. Мен білгенді ты¦даушыларым білмейді, олар надан дегендей пи¬ыл білдіріп, білгішсініп, маєтана

сJйлеу, дандайсу жµртты теріс єаратады. јарапайым халыє Jзін Jзгеден жо¬ары єоятын адамдарды жаєтырмайды, ты¦дамайды.

3. СJйлеген сJзі¦ аныє, дЎл, айєын естілетін болсын. Дауысы¦ булы¬ып шы¬ып, бір сыдыр¬ы Ўуенмен, жігерсіз, баяу сJлйейтін болса¦, айтєаны¦ єаншама єызыєты бол¬анымен, ты¦даушыларды тез жалыєтырады, оларды¦ кJнілі басєа¬а ауып кетеді. СJйлеушіні¦ даусы єµбылмалы, Ўрі жайдары болу¬а тиіс. Сені¦ Ўуені¦нен байсалдылыє, сенім, табандылыє, єайрат сезілетін болсын. јµр ші¦кілдеп, айєайлап кетуді¦ де, ынжыє, кЇ¦кіл дауыспен аєырын сJйлеуді¦ де керегі жоє. Даусы¦ны¦ жо¬ары-тJмендігі аудиторияны¦ Їлкен-кішілігімен, ты¦даушыларды¦ аз-кJптігімен Jлшенуге тиіс. Тар Їйдегі аз кісіге айєайлап, Їйді басы¦а кJтеріп сJйлесе¦, «айда¬ыны бес ешкі, ысєыры¬ы жер жарады» дегендей, мµнысы несі? деп жµрт кЇледі. Ке¦ бJлмедегі кJп адам¬а Jлімсіреп, кЇмілжіп сJйлесе¦, ты¦даушылар мына кісі бЇгін ас ішпеген болар деп ойлап, кейбіреулері µйыєтап кетуі де мЇмкін. Сондыєтан сJйлеген сJзім дЎмді болсын деген лектор, Їгітші, баяндамашы сJздерді дµрыстап айту¬а ерекше кJ¦іл бJлу керек.

4. СJзі¦ тартымды болсын десе¦, о¬ан аздап болса да бет-аузы¦ны¦, єолы¦ны¦ єимылын єатыстыр. СJзі¦ні¦ ма¬ынасына, сJйлем¦ні¦ мазмµнына Їйлесімді ыр¬ає тауып, єол єимылдатуды¦, бас шµл¬уды¦ мЎні зор. Олар тиісті жерінде, ойы¦ны¦ жетегінде, жµмсалса,сJзі¦ді жандандыра тЇседі. Бірає, жJн-жоры¬ы жоє, єолы¦ды о¦ды-солды сермей беру жарамайды. Кейбіреулер сJйлеп тµрып Ўрлі-берлі жЇреді, не аударылып-тJ¦керіліп, єолын єалтасына салып, тынауын шµєып, желкесін єысып дамыл таппайды. Ондай тышты¦да¬ан же¦ілтек адам ты¦даушыларын ала¦датып, кJ¦ілін басєа нЎрсеге аудару¬а себепкер болады. Е¦ керегі - байсалдылыє жЎне байсалдылыє.

5. Ты¦даушылар¬а кJз єырын салмай, екі кJзін єа¬аздан алмай сJйлейтін кісіні жµрт онша µнатпайды, біреу жазып Берген сJзді оєып, Jзгелерді алдап тµр¬андай кJреді. Жазыл¬ан сJзге Ї¦іліп, кейде єаєалып-шашалып, ы¦єылдап оєып-сJйлеген кісі мен ты¦даушылар арасында ты¬ыз байланыс болмайды. Байланыс болма¬ан со¦, айтыл¬ан сJз айдала¬а атыл¬ан оє сияєты болады. Жµрт алдында сJйлеуші бір нЇктеге єадалып єатып єалмай, алдында сен, сендер отырсындар дегендей кJз тастау керек. Сонда ты¦даушы да са¬ан єарайды, сJзі¦е зейін єойып ты¦дайды.

6. Айтайын деген ойы¦ды Ўбден ы¬ыр бол¬ан, Їйреншікті сJздерден бастама. Онда сJзі¦ тартымды болмайды, Jзгелер ыєыласпен ты¦дамайды. Шаблон - барлыє Jнерді¦, Ўсіресе сJз Jнеріні¦ жауы. ¤з ойы¦ды Jз сJзі¦мен Ўдеби тілге тЎн сJздермен, Ўсерлі, єызыєты етіп жеткізуге тырыс. СJз арасында маєал-мЎтелді, кейбір Jле¦ жолдарын, наєыл сJздер мен тµраєты тіркестерді келтіріп отырса¦, олары¦ нысана¬а дЎл тиіп жатса, мазмµнды сJзі¦ді Jзегелер тамсана єµптайды.

ёзає сJз дЎмді бол¬анымен, кісіні жалыктырады, кісіні¦ ты¦дау, айтєаны єабылдау єабілеті нашарлайды. Сондайда, шама¦ келсе, елеусіз юмор, аздап таєырыптан ауытєып кJ¦іл кJтеру, ты¦даушыларды кЇлдіріп алу керек-ає. Солай еткенде, аудитория серігіп, жадырап, бір кJтеріліп єалады, сJзі¦ді єайтадан ынта єойып ты¦дайтын болады. Бірає таєырыптан ауытєу жJнімен Ўрі єысєа болу¬а тиіс.

7. Айтєан сJзі¦ єысєа Ўрі тµжырымды болсын. Аз сJзбен айту¬а болатын ойды керексіз кJп сJздермен езгілеп, Jзгені¦ уаєытын алып отыратын, ты¦даушысын Ўбден ы¬ыр єылатын адамды єазає «кJкмылжы¦» дейді. Мылжы¦, кJкмылжы¦дарды¦ сJзін Jзгелер ешуаєытта зейін єойып ты¦дамайды. Ондай жаман атаєєа ілінбеу Їшін, шешендік кЎсібі¦е кір келтірмеу Їшін, артыє сJздерді айтып ыла¬ып кетпе. јµра¬ан сJйлемні¦ ыєшамды, µ¬ыну¬а о¦ай, єолдан¬ан сJздері¦ жµртєа таныс Ўрі мазмµнды болсын. Аз сJзбен кJп нЎрсе айту¬а тырыс. «КJп сJз - кJмір, аз сJз – алтын» (*маєал)*

8. «ЖЇйелі сJз жJнін табады» Лекторды¦, баяндамашыны¦ сJзінде жЇйе болмаса, онда ешєандай береке болмайды. ЖЇйелі сJз белгілі мазмµн¬а, Jзара ты¬ыз байланысты желіге єµрылады. Бір ойды айтып, екінші ой¬а кJшерде берік байланыс болмай, Ўрде¦ені¦ басын бір шалып айтєан сJзде табан тірер тиянає болмайды, ондайды ты¦дау да єиын.

Жµрт сJзінді ба¬алап, Jзі¦ді єадір тµтып ты¦дау Їшін ойы¦ды белгілі логикалыє байланыста, сJйлемдерді¦ бірін-бірі тудырып тµр¬андай ете сJйле. СJйлем мен сJйлем арасында таби¬и байланыс болмаса, ты¦даушы ондай сJзден баЅра ала аламайды.

Бµлар – жµрт алдында сJлйеу шеберлігіні¦ басты шарттары. Сол айтыл¬андарды єабылдан¬ан лектор, Їгітші, баяндамашы Jз кЎсібіні¦ Їлкен Jнер екенін жЎнежауапты да єиын Jнер екенін а¦¬ару¬а тиіс. Бµл шеберлікті¦ маєсаты - ты¦даушылар¬а сJзбен Ўсер ету.

КJпшілік алдында жаєсы сJйлеуді¦ е¦ негізгі шарты - даярлыє. Даярланбай сJйлеген адам а¦дамай сJйлейді. «А¦дамай сJйлеген – ауырмай Jледі». Лекцияны¦ мазмµны, формасы, єµрылысы алдын ала жоспарланып, єа¬аз¬а жазылып дайындалу¬а тиіс. Жазыл¬анды Ўдеби єалыпєа тЇсіру, редакциялау лекцияны¦, баяндаманы¦ тілін ширає етуді¦, стилін шыныєтыруды¦ тек бастамасы ¬ана. Артынан бµл жаєтарын кµннен-кЇнге жетілдіре беру керек. Баяндаманы, лекцияны бір рет жазып шы¬ып, іле-шала сJйлей беретіндер болады. Бµл - Jте жауапты жµмысєа немєµрайды єара¬андыє болып табылады.

ўдетте алдымен лекцияны¦, баяндаманы¦ *жоспары* жасалады. Жоспарда єамтылу¬а тиісті мЎселелер ретімен таєырып кЇйінде кJрсетіледі. Одан кейін сол жоспар бойынша баяндаманы¦, лекцияны¦ *тезисі* жасалады. Онда айтылу¬а тиісті жайларды¦ негізгі єа¬идалары, мазмµны тµжырымдалып жазылады. Мµнда Jте-мJте ма¦ызды, керекті пікірлерді¦ мысалдары, дЎлелдері айтыл¬аны жJн.

Жоспар бойынша баяндау¬а керекті материалдарды толыєтыру, ретке келтіріп єа¬аз¬а тЇсіру Їшін *конспект* жасалу керек. Конспект - болашаќ баяндаманы¦, лекцияны¦ ыќшамды тЇрі. Оны жазу Їстінде кісі ойын єысєа айтуды¦, аз сJзбен кJп ма¬ына білдіруді¦ стильдік тЎсілдеріне тJселеді. Конспектіде оќы¬ан кітап жЎне басєа материалдардан Jзіне керекті ма¬лµматтарды, єа¬идаларды Jз сJзімен єысєартып жазып алу¬а болады. Лекцияда, баяндама¬а дайындалу барысында Ўр тЇрлі кJшірме, картотека, керекті Ўдебиетті¦ тізімі, жекелеген ойды¦ анықтамасы, айтылу формасы сияєты материалдар да дайындалады. Соны¦ бЎріне материалдар кімдер Їшін, єандай аудитория¬а арналатынын естен шы¬армау керек.

Соларды¦ негізінде болашаќ баяндаманы¦, лекцияны¦ толыќ текстісі жазылу¬а тиіс. Біраќ жµрт алдына шыєєанда, онда жазыл¬анды сJзбе-сJз, єадалып, бас кJтермей оєу шарт емес. Мµндайда Ўркімні¦ єабілеті єалай екендігі билейді. ¤зі жаз¬ан баяндамасыны¦ мазмµнын, єµрылысын, жазыл¬ан материалдарды µмытпай жатєа айтатындай єабілеті бар адам оќта-текте жаз¬анына, керекті єµралдар¬а єарап сJйлей береді, ал µмытшаќ кісі, жаз¬андай айту¬а емес, оєу¬а Їйренген кісі, Ўрине, баяндама текстіне тЎуелді болады. МЇмкін бол¬анынша єа¬аз¬а кJп єарамай сJйлеген жаќсы.

јайталау Їшін сµраќтар:

1. Жµрт алдында сJйлеу єандай жµмыс?
2. Аудиторияда µстамдылыќты¦ єамы не?
3. Жµрт алдында сJйлеуді¦ неше тЇрлі єа¬идалары бар?

Конспект – (латын. konspektus- шолу) болашаќ баяндаманы¦, лекцияны¦ ыќшамды тЇрі.
Тезис – (грек. thesis авторды¦ не шешенні¦ дЎлелдейтін, єор¬айтын єа¬идасы, тЇйінді єорытындысы) онда айтылу¬а тиісті жайларды¦ негізгі єа¬идалары, мазмµны тµжырымдалып жазылады.
Жоспар - кЇні бµрын жасал¬ан план, мJлшер, жоба.

Шешендік Jнері туралы

«*Шешенні¦ сJзі мерген,*
Шеберді¦ кJзі мерген» (***Маќал***)

јазаќ маќалында шешендікті, осылай, шеберлікпен сал¬астырып ба¬алайды. Мµнда шешенні¦ сJзі нысана¬а дЎл тиетіні жа¬ынан анықтауда тере¦ ма¬ына бар. Халыќ тЇсінігінде шешенні¦ сJзі

єынаптан суырыл¬ан єылыштай Јткір, соєыр¬а таяє µстатєандай аныє, бой¬а єуат, кЈ¦ілге медет болатындай tере¦ ма¬аналы Ўрі кЈркем болу¬а тиіс. Тіл Јнерінi¦ салтанатты думаны сондай шешендік ала¦ында єызады да оны¦ от ауызды, орає тілді шеберлері сол думанда кЈзге тЇседі. Соларды єазає халєы «шешен» деген атаєєа ие еткенде, Јз Јміріндегі е¦ єымабатты Ўрі Јткір єµралы - тілді¦ тере¦ сырына, мол байлы¬ына єаныє, оны сілкілескенде сілтей білетін, аса дарынды кісілер деп єµрметтейді.

«ЖЇзден біреу шешен, мы¦нан біреу кЈсем» дегеннен шешендікте Їлкен тал¬ам болатыны а¦¬арылады. Сондай ерекше шешендік єабілеті бар кісілер елді аузына єаратып, Јзгелер оларды µйып ты¦дайтын. Сондыєтан олар Ўрі «ота¬асы», «биа¬асы», «ауыл аєсаєалы» сияєты атаєєа да ие болатын. Елге беделді шешендер осылайша ел билеу ісінi¦ тµтєасы болса, батыр ел єор¬ау ісінi¦ тµтєасы болатын-ды. Сондыєтан «шешен сЈз бастар, батыр єол бастар» деген маєалды¦ айтылуы да тегін емес.

ўрине шешеннi¦ де шешені бар. јазаєты¦ бір маєалында: «Тілді¦ майын тамызып, сЈзді¦ балын а¬ызып єас шешендер сЈз айтар» десе, енді бірінде «Їйде шешен, дау¬а жоє, Їйде батыр жау¬а жоє» делінеді. Со¦¬ысы шешендік Јнерін Јмірімен µштастыра алма¬андар деген µ¬ымда.

Ертеде єазаєты¦ шешендік Ј¦ері, бµл кЇндегідей публицистикалыє стильді¦ емес, сЈйлеу тілі стиліне єатысы болады да, жµмсалу аясы тар, таєырыбы кЈбінесе дау-жанжал, µруларды¦ Јзара талас-тартысы, билік, Ўкімшілік, кЈ¦іл айту тЎрізділер болды. Сондыєтан «°йде шешен, дау¬а жоє…» болу - бµл кісіні¦ шешендік єабілетіні¦ тЈмендігі деп саналады.

Абайды¦ «Ескі бише отырман бос маалдап, Ескі аєынша мал Їшін тµрман зарлап» - дегенді бос маєалдауды¦ мал Їшін зарлауды¦ шешендік Јнеріне єатысы жоєты¬ын а¦¬артады. М.ўуезов «Абай жолында» «єа¦¬ыма сЈздерге» Ўуес шешен сымаєтарды былайь сынайды.

«Бµрын¬ы єазаєты¦ би мен бегі, алымпаз аєыны жырласа немесе кейінгі заманда мµсылманшылыє, діншілдік Їгітін кЈп таратєыш єожа-молда жоєтау жазса,танымал бол¬ан арзан шындыєтар єаптаушы еді. Онда бос мылжы¦дап, сЈз єосарлап, «Тµя¬ы бЇтін тµлпар жоє, єанаты бЇтін сµ¦єар жоє» деп бір кетеді. Немесе кЈбінесе со¦¬ы замандарда «јµдайды¦ досы пай¬амбар да кеткен» деп сЈз бастайды. «Мµµаммед досты шаЅариар кеткен» дейді. «Кербалада јасен -јµсайын да Јлген. Ає пай¬амбар достысы јамза да єаза бол¬ан, дейді».

Шешендік Јнерін єазір да жо¬ары ба¬алаймыз. јазіргі жа¦а Јмірімізде оны¦ мЎні еселеп арта тЇсіп отыр. Егер ертедегі шешендікті ел басєару ісіне араласа латын билерді¦, Ўкімдерді¦ , аєсаєалдарды¦ ¬ана Јнері деп тЇсінсек, енді шешендікті ондай жеке кісілерді¦ ¬ана басына та¦ылатын єасиет демей, кЈпке ортає єасиет деп танимыз.

јазаќ мЎтелінде сЈйлей-сЈйлей шешен боларсыѕ деген бар. Мµны сЈзшеѕдіктен шешендікке біраќ секіруге болар деп тЇсінбеу керек. Егер кЈп сЈйлеген кісі шешен бола берсе, мылжыѕдар жЎне тілі мен жа¬ана сЇйеніп аузымен ораќ оратындар бµл жа¬ынан алдына жан салма¬ан болар еді. Шешендік - дарынидылыќ. Ол –тілі ¬ана емес ойы да жЇйрік кісілерге, тілдік сезімі кЇшті адамдар¬а тЎн єасиет. Ондай єабілеті бар адам, басќа Јнерді Їйреніп білетініндей, тіл Јнерін де оќып, Їйреніп, ізденіп жЇріп игереді.

Шешендіќ Јнерін, бµрын¬ыларша, схоластикалыќ ережелерге ба¬ындырып Їйретуге болмайды. Тіл Јнеріне, сЈйлем мЎдениетіне єойылатын талаптар шешендік Јнеріне де єойылады. Шешендік – тіл Јнері мен сЈйлеу мЎдениетініѕ еѕ жо¬ары сатысы. Оныѕ да бірнеше тЇрі бар:

«Біздіѕ Ўрєайсымыз Јз єабілетімізге, білім, мЎдени дЎрежеміздіѕ ерекшеліктеріне сЎйкес Јзіміздіѕ сЈйлеу стиліміз болады». Бір есептен, Ўркімніѕ Јзіне тЎн, Јзіне ¬ана жарастылыєты стилі болады десе де артыќ кетпеспіз.

Сонда да жалпылыєтан жалєылан¬ан, жинаєтал¬ан, ерекше сЈйлеу стильдері болуы мЇмкін ¬ой. Мысалы, кейбіреулердіѕ сЈзі мазмµнды, тереѕ ойлы, Ўсерлі, образды, Ўуезді болып келеді. Ондай сЈзді Јзгелер ыќыласпен тыѕдап, ерекше Ўсер алып отырады.Бµл єасиеттердіѕ бЎрі бірдей бір кісініѕ, некен-саяќ болмаса, талантыныѕ ай¬а¬ы бола бермейді. «Сондыєтан біреулердіѕ шешендік єасиеті ойыныѕ тереѕдігі, айќындылы¬ы, дЎлелділігі, нанымдылы¬ы тµр¬ыларынан ерекше болып µ¬ынылса, кейбіреулердіѕ сЈздері эмоциялыќ Ўсерініѕ єЇштілігінен, бейнелі наќыштарыныѕ молды¬ынан елеулі болады». Осындай екі тЇрлі шешендіктіѕ жаќсы Їлгілерін жеке кісілердіѕ басынан іздейміз. Олардыѕ сЈздерін конференцияларда, сессияларда, аудитория кафедраларында, театрда, радиода естуге болады.

Шешендік Јнері алдымен ауызекі тілге тЎн. Жµрт алдында єа¬аз¬а єарамай сЈйлейтін кісілер сол Јѕеріне сЇйеніп айтатын ойын да, оны айту тЎсілдерін де табан астында «суырып салып» сЈйлейді. Солай сЈйлеуге аса шебер кісі деп та¬ы кімдерді атау¬а болады? дегенге орыс авторлары А.В.Луначарскийді, М.И.Калининді, С.М.Кировты атайды. ўсіресе Луначарский мен Киров мінбеге шыќєанда, жанып тµр¬ан жалынды оттай жігерлене сЈйлейтін. Ол шешендердіѕ сЈздерін жµрт аузын ашып, Їйып тыѕдайды екен.

Луначарскийдіѕ сЈзі кЈбінесе эмоциялы кЈркем болады екен де, таќырыбыныѕ єызы¬ына берілген сайын, оныѕ сЈйлеу шабыты Јрши шапєан жЇйрік аттай арта тЇсіп, образды айќын сЈздерініѕ айтылу ыр¬а¬ы ширатыла береді екен.

јазаєтан шыќєан шешендер де аз емес. Біздіѕ заманымызда ондай атаќєа ие болатын кім бар еді? дегенде еске Ораз Исаев, јµдайберген Жµбанов, Мµхтар ўуезовтер тЇседі. Осылардай єадірмен

кісілердіЈ Јздеріне тЎн шешендік Јзгешеліктерін олардыЈ мамандыєтарымен байланыстыра єарау керек. Мысалы, Исаев мемелкеттік шешен, профессор Жµбановты ¬ылым шешені, жазушы ўуезовты кЈркем сЈз шешені деп єарау¬а тиіспіз. Мµхтар ўуезовтіЈ жайдары, жайсаЈ шешендігініЈ кЇші кісіні таЈ єалдыратын Ол єо¬ам ЈміріниЈ мЎн-жайына єатысты Ўр алуан мЎселелерді тартымды етіп сЈйлеуге де, µнатєан адамын кЈкке кЈтеріп, алаєынына салып аялау¬а да, µнатпа¬андарын жер-жебіріне жетіп, жермен-жексен етуге де тіпті жететін сЈзшеЈ адам болатын. Жиын-топта, бетпе-бет кездескенде аса тартымды сЈйлейтін жазушы, єо¬ам єайраткерініЈ бірі - -абит МЇсірепов. Ол-сЈз єадірін жаєсы білетін сЈз шебері, оныЈ сЈзі дЎлдігімен, мЎнділігімен тартымды. Шешен алып-µшып алєынбай, асып-саспай, байсалды баппен сЈлйейді.СоныЈ Јзінде оныЈ Ўрбір сЈзі сылап-сипап бЎйгеге єосєан аттай екпінді, ой алаЈыныЈ алдыЈ¬ы шебінен шашау шыєпай, бірімен-бірі жарыса єатар шауып келіп тынышталады.

Кейбіреулер салмаєпен ширає сЈйлеп, Ў дегенде, тыЈдаушыларын аузына єаратады, бірає айтєандарына пЎлендей шындыє болмаса, не кЈзбояу «шыншылдыє» болса, ондайлар сырты сµлу Їйреншікті фразаларды, жасанды, жасыє сЈздерді кЈп єолданады. Мµндай сЈзуарлыє есте єалмайды, тез µмытылады. Ал, -абит МЇсіреповте мµныЈ бірі жоє. Ол Јтірікті шындай, шынды єµдай µр¬андай етіп айту¬а жаны єарсы. Барды тек бар єалпында емес, µтымды, сергек, жаЈа ¬ана кЈз алдыЈнан Јткендей етіп сЈйлейді.Сондыєтан оныЈ шешендігі –жайдары, жайсаЈ шешендік.

ОлардыЈ сондай шешендік Јнерлеріне дЎлел болатындай мысалдарды жазып єалдыр¬ан мµраларынан да табу¬а болады. Атаєты Белинский шешендікті риторикашылардан емес, шешендерден Їйрену керек дейді:

«Кімде-кім мемелекеттік шешен бол¬ысы келсе,ол мемелкет єайраткерлерініЈ сЈздерін Їйренесін, тыЈдасын, мЇмкін бол¬анша соларды арасында болсын, кімде-кім шешен адвокат болу¬а тырысса, сот мекемелерінен шыєпау керек, ол адвокаттар арасында болуды кЈздеу керек; егер ол да, бµл да сол мамандыє орайында жиі-жиі Јз кЇшін байєай берсе, бЎрінен де сол жаєсы». Осылай, кісініЈ єо¬амда атєаратын єызметініЈ жайытында бейімделген Јткір тілдіктіЈ де сапасы ерекше болмає. «Адам нені жан-тЎнімен сезсе, µ¬ынса, соны ол жетер жеріне жеткізіп айта алады. ¤зі жаєсы білмейтін жайды уа¬ызда¬анда ¬ана кісі сЈз таппай єалады.

Адамды ой жетектей алса, ол аныє сЈйлейді, егер адам ойын жетектей алса, одан да аныє сЈйлейді».

Шешендік - ой-пікірді тыЈдаушылар¬а айєын, аныє, Ўсерлі етіп айту (жазу) шеберлігі. СЈйлесудіЈ, сЈйлеудіЈ Ўдеттегі єарапайым єызметі пікір алысу, Јзгелерге сЈйлеушініЈ ой-пікірін нЎрлі, тартымды сЈздер арєылы тыЈдаушылардыЈ сана-сезіміне Ўсер етуді кЈздейді. Ол

Їшін µшєыр ойлы адамны¦ Ўсем сJз кестелерін пайдаланып, бар ынта-жігермен айтєандары объективті шындыє, дЎлелді болу¬а тиіс. Алдамшы, кJзбояу сJздер де Jзіншенаєышты, біршеме тартымды болуы мЇмкін. Бiрає ондай бJспе, жел сJздер кJ¦ілден жай таппай, тез µмытылады. ¤зегелерді ойландыратын, кJ¦ілге єонымды, мазмµнды, дЎлелді ой-пікірлер шешендік сJз орамымен, Jтімді Ўуенмен µштасып шы¦дал¬ан болса, єµлаєты¦ єµрышын єандырады, адам жЇрегіні¦ тЇпкірінен орын алады, кJпке дейін µмытылмайды.

Шешенні¦ сJзі Jтімді, Ўрі Ўсерлі болуыны¦ бір шарты - оны¦ єім, єандай адам (атаєты, беделді) екендігі, тЇр-тµрпаты келіскен сЇйкімді ме, киімі Jзіне жарасымды ма, сырт пішіні (шашы, саєал-мµрты, тазалы¬ы) кJз тартатындай ма - осыларды¦ бЎрі шешенні¦ ерекше айтылма¬ан кіріспе сJзі сияєты. Олпы-солпы киінген, саєал-мµрты Jскен, шашы таралма¬ан, жа¬асы кір-кір, шалбары, кJйлегі, галстугі умаждал¬ан кісі жµрт алдына шыєєанда, ты¦даушыларды¦ о¬ан сенімі, єµрметі, айтар сЎзіне ыєыласы мЇлде басєаша болады.Ты¦даушыларына немєµрайды єарау –айтар сJзіне Jзі де онша мЎн бермеуіді¦ белгісі. Іштей, сырттай жинаєылыє - мЎдениеттілікті¦, ойшылдыєты¦ белгісі.

Шешендік кісіні¦ ма¦дайына жазылып єяяf524яя970157 оймайды.